

ÖLÜNÜN ARDINDA KALAN İNSAN: DOĞU VE BATI'DA YASIN KÜLTÜREL ANATOMİSİ

İmdat Demir — Filozof Kirpi

ÖZET

Ölünün Ardında Kalan İnsan, yası yalnızca ölüm sonrasında yaşanan ferdî bir keder olarak değil; insanın varlık, benlik, beden, toplum, inanç, ahlâk, iktidar ve hâfıza ile kurduğu ilişkinin yeniden biçimlenmesi olarak ele alır. Bir insan öldüğünde yalnız bedeni çekilmez; geride kalanların kimliği, zamanı ve müşterek dünyası da parçalanır. Epikuros, Epiktetos, Augustinus, Heidegger, Levinas, Derrida, Zhuangzi ve Mevlânâ üzerinden ölümün felsefî ve ontolojik anlamı tartışılırken, yasin ölüyü unutmak değil, yokluğuyla yaşamayı öğrenmek olduğu gösterilir. Freud, Melanie Klein, Bowlby, Kübler-Ross, Stroebe, Schut ve "süren bağlar" yaklaşımı çerçevesinde psikolojinin yası açıklama gücü kadar, acıyı aşamalara, takvimlere ve teşhislere sıkıştıran klinik kibri de eleştirilir. Durkheim, Hertz, Van Gennep, Turner ve Mary Douglas aracılığıyla cenaze, ağıt, defin, yemek, kırkinci gün ve atalar kültü; dağılmış toplumsal zamanı yeniden kuran ritüeller olarak okunur. Ariès, Elias, Gorer, Bourdieu ve Doka üzerinden modernliğin ölümü evden kovduğu, yası yalnızlaştırdığı; sınıfın, cinsiyetin ve cemaatin kimin nasıl yas tutabileceğini belirlediği vurgulanır. İslâmî gelenekte Hz. Yakub'un hüznü, Hz. Peygamber'in gözyaşı, Gazzâlî'nin ölüm tefekkürü, Mevlânâ'nın Şems yası, İbn Arabî'nin berzah düşüncesi ve Kerbelâ hâfızası üzerinden sabrın duygusal sansür değil, acı içinden adaleti kaybetmeme erdemi olduğu savunulur. Konfüçyüs, Xunzi, Mozi, Buddha, Tibet Budizmi ve Bhagavad Gita, "Doğu ölümü kolay kabullenir" klişesini dağıtır; ritüel, geçicilik, görev ve kozmik dönüşüm arasındaki farklılıkları görünür kılar. Butler, Arendt, Ricœur, Mbembe ve Levinas ile bazı hayatların yas tutulabilir, bazılarının ise istatistiğe indirgenmiş sayıldığı gösterilir. Son bölüm, sosyal medya hesapları, dijital mezarlar ve yapay zekâ avatarları üzerinden hâtıra ile simülasyon arasındaki sınırı sorgular: Veri insanın izi olabilir, kendisi değildir; teknolojinin vazifesi ölüyü taklit etmek değil, hâtırayı sömürmeden korumaktır. Metin, yasin sevginin ölümden sonraki biçimi ve insan haysiyetinin en çetin imtihanlarından biri olduğu hükmüne ulaşır. Bu bakımdan yas, yalnız yaşayanın ruhsal iyileşmesine indirgenemez; ölünün bedenine, adına, mezarına ve hikâyesine karşı sürdürülen bir sorumluluktur. Devletin millî yas seçimleri, medyanın görünürlük hiyerarşisi, patriyarkanın gözyaşını kadınlara yükleyip söz hakkını erkeklere vermesi ve kapitalizmin cenazeden birkaç gün sonra çalışanı üretim düzenine çağırması, kederin de toplumsal eşitsizliklerden muaf olmadığını açığa çıkarır. Cemaat teselli eden bir el olabildiği gibi, yaslının ne zaman ağlayacağını ve ne zaman susacağını belirleyen denetleyici bir göze de dönüşebilir. Böylece ölüm, toplumun ahlâk aynasına dönüşür.

1. YASIN ONTOLOJİSİ: ÖLEN KİMDİR, EKSİLEN KİM?

Bir insan öldüğünde evin içinden yalnızca bir beden çıkmaz. Bir ses çekilir, bir bakış söner, bir hitap biçimi hükümsüz kalır. Masadaki sandalye hâlâ oradadır; fakat sandalye artık bir eşya olmaktan çıkar, yokluğun maddî deliline dönüşür. Bardak mutfakta, palto askıda, kitap kaldığı sayfadadır. Dünya görünüşte eksiksizdir. Eksik olan, bütün bu şeyleri birbirine bağlayan insandır.

Yas burada başlar: Bir kişinin biyolojik ölümünden sonra onunla birlikte kurulmuş müşterek dünyanın yıkıntıları arasında.

Bu nedenle yas, yalnızca psikolojik bir duygu değildir. Üzüntü onun görünen yüzüdür; altında ontolojik bir deprem çalışır. İnsan, kaybettiği kişinin yokluğuna alışmaya uğraşırken aslında kendisinin artık kim olduğunu çözmeye çalışır. "Babam öldü" cümlesi, yalnızca bir ölüm haberi vermez; "Ben artık babası hayatta olan biri değilim" demektir. Eşini kaybeden insan yalnız eşini değil, "eş" olarak sürdürdüğü benlik biçimini de kaybeder. Çocuğunu kaybeden anne veya baba için mesele daha da ağırdır: Ölüm, geleceğin sırasını bozmuş, zamanın ahlâkını parçalamıştır.

Demek ki ölen kişi toprağa girerken yaşayanın kimliğinden de bir parçayı beraberinde götürür.

Ölüm Kimin Meselesidir?

Epikuros, ölüm korkusunu aklın gereksiz ürpertisi sayıyordu. Ona göre biz varken ölüm yoktur; ölüm geldiğinde ise artık biz yokuz. Böylece ölüm, onu yaşayan bir özne bulunmadığı için ölen kişiye zarar veremez. Epikuros'un hesabı keskindir: Acı duyacak biri yoksa ölüm nasıl kötülük olabilir? Bu yaklaşım, ölüm korkusuna karşı felsefî bir sakinleştirici sunar. Ölümün kendisiyle değil, zihnimizin ölüm hakkında ürettiği hayaletlerle boğuştuğumuzu söyler.

Fakat Epikuros'un mantığı, yas tutanın kapısında biraz sendelemektedir. Ölüm, ölen için tecrübe edilmiyorsa bile yaşayan için son derece gerçektir. Ölü acı çekmeyebilir; fakat geride kalan insan, onun bir daha kapıdan girmeyeceğini bilir. Ölümün kötülüğü bazen ölene yaptığından değil, yaşayanların dünyasından çekip aldığından saklıdır. Epikuros ölünün korkusunu yatıştırır; yasının boş odasına ise pek uğramaz.

Stoacılar da ölümü tabiatın düzeni içinde düşünürler. Epiktetos, sevdiğimiz kişileri mutlak mülkiyetimiz altında sanmamamız gerektiğini, onların bize bir süreliğine emanet edildiğini söyler. Çocuğun, eşin veya dostun ölümü, sahip olunan bir şeyin çalınmasından çok, emanetin geri verilmesidir. Onun ahlâkında bilgelik, kontrol edemediğimiz hadiseler yüzünden ruhumuzu köleleştirmemektir.

Burada güçlü bir terbiye vardır; fakat tehlikeli bir soğukluk ihtimali de bulunur. İnsan sevdiğini otel odası gibi geçici kullanmaz. Emanet fikri, kaybı anlamlandırabilir; ama sevginin açtığı yaranın derinliğini tek başına açıklayamaz. Bir anneye "Çocuğun sana ait değildi" demek metafizik bakımdan savunulabilir; insanî bakımdan ise bazen düpedüz merhametsizliktir. Felsefe, acının üzerine kibirle çıktığında bilgelik olmaktan çıkar, duygusal tahakküm tekniğine dönüşür.

Yas tutan insana ölümün tabî olduğunu söylemek kolaydır. Volkan da tabîdir; gelgelelim evinizi yıktığında jeoloji kitabı teselli etmez.

Augustinus: İnanç ile Gözyaşı Arasında

Augustinus, dostunun ölümünü anlattığı *İtirafı*'da felsefî metinlerin çoğu zaman kaçındığı şeyi yapar: Kederini saklamaz. Dostunun ölümünden sonra yaşadığı dünyayı karanlık bulur; tanıdığı yerler ona işkence etmeye başlar, çünkü dostu artık oralarda değildir. Dostunun ölümünü gerçekleştiren ölümden nefret eder ve ölümün bütün insanları yutabilecek bir düşman olduğunu düşünür.

Bu anlatıda yasın temel özelliği görünür hâle gelir: Mekânlar tarafsız değildir. Bir sokak, orada birlikte yürüdüğü için anlamlıdır. Bir kahve fincanı, belirli bir el tarafından tutulduğu için sıradanlıktan çıkar. Sevdiğimiz insan öldüğünde nesneler hafıza kazanır; hatta bazen yaşayanlardan daha çok konuşurlar. Yaslı kişi, ölüyü bulamadığı her yerde onun yokluğuyla karşılaşır.

Augustinus'un annesi Monica'nın ölümünde yaşadığı gerilim ise Hristiyan yasının düğümünü açar. Bir tarafta diriliş ve ebedî hayat inancı vardır; diğer tarafta annenin bedenî yokluğunun doğurduğu sarsıntı. İnanç, gözyaşını bütününü ortadan kaldırmaz. Öte dünya ümidi, bu dünyadaki vedayı geçersiz kılmaz. Augustinus annesinin Tanrı'ya kavuştuğuna inanır; yine de onun ölümü karşısında içindeki çocuğun sarsılmasını engelleyemez.

Teoloji burada hassas bir sınav verir. Âhirete inanmak, ölüme sevinmek anlamına gelmez. "Allah'ın takdiri" cümlesi yaslı insanın acısını susturmak için kullanıldığında teselli olmaktan çıkar, kutsal kabalığa dönüşür. İnanç gözyaşına düşman değildir. Belki de gözyaşı, sevginin ölüm karşısında verdiği en dürüst teolojik cevaptır.

Heidegger: Kendi Ölümümüz, Başkasının Yokluğu

Heidegger insanı "ölüme-doğru-varlık" olarak düşünür. Ölüm, hayatın sonunda karşılaşacağımız dışsal bir olay değildir; yaşadığımız her ânı biçimlendiren en uç imkândır. İnsan kendi ölümlülüğünü kavradığında kalabalığın anonim hayatından sıyrılabilir, seçimlerinin sorumluluğunu üstlenebilir. Ölüm bilinci, hayatı hakikî biçimde yaşamının imkânını açar.

Fakat Heidegger'in ölümü fazlasıyla "benim ölümüm"dür. Kendi sonluluğuna bakan öznenin felsefesidir bu. Oysa yas, ölümün yalnız benim gelecekteki imkânım olmadığını, başkasının ölümüyle bugünden dünyama girdiğini gösterir. Sevdiğim insan öldüğünde ölüm hakkında düşünmem; ölüm evimin içine taşınmıştır. Teorik bir ihtimal olmaktan çıkıp bir yatak, boş bir dolap, cevapsız bir telefon hâline gelmiştir.

Heidegger'in ölüm düşüncesi insanı kendi hayatına çağırır. Yas ise insanı kendisinden çıkarır; artık cevap veremeyen bir başkasının önünde bırakır.

3

Levinas: Başkasının Ölümünden Sorumlu Olmak

Emmanuel Levinas tam bu noktada Heidegger'den ayrılır. Ona göre ölümün en sarsıcı tecrübesi kendi ölümüm değil, başkasının ölümüdür. Kendi ölümümü tam anlamıyla deneyimleyemem; fakat başkasının ölümüne şahit olur, onun savunmasızlığı karşısında sorumluluk duyarım. Ölümlülüğü, kendi sonumu düşünerek değil, başkasının yüzünde görürüm.

Bu bakış yasin ahlâkî çekirdeğini görünür kılar. Yas tutmak yalnızca "Ben onu kaybettim" demek değildir. "O öldü ve ben hâlâ yaşıyorum" cümlesinin mahcubiyetidir. Hayatta kalan, istemediği bir üstünlüğün sahibi olmuştur. Nefes almaya devam etmek bile bazen suçluluk doğurur. Yaslı kişi güldüğünde kendisini sadakatsiz hissedebilir; yemek yediğinde ölünün yiyemediğini hatırlayabilir. Hayat devam ederken insan, hayatın devam etmesine kızar.

Levinas'ın etiği açısından yas, ölüyü kendi acımızın dekoruna çevirmemeyi gerektirir. Ölen kişi yalnızca bizde açtığı boşluktan ibaret değildir. Onun bize indirgenemeyen bir hayatı, yüzü, sırrı ve başkalığı vardır. Hakikî yas, "Ben ne kaybettim?" sorusundan "Dünya kimi kaybetti?" sorusuna doğru yürüyebilmelidir.

Derrida: Her Dostluk Gelecekteki Yası Taşır

Jacques Derrida dostluk ile yas arasında daha da huzursuz edici bir bağ kurar. İki dosttan biri, kaçınılmaz biçimde diğerinden önce ölecektir. Bu nedenle dostluk başladığı anda gelecekteki yas ihtimalini içinde taşır. Birini sevmek, farkında olmadan onun ardından konuşma yahut onun bizim arkamızdan konuşması ihtimalini de kabul etmektir. Derrida'nın dostlarının ardından kaleme aldığı metinlerde yas, ölü adına konuşmanın hem zorunlu hem de imkânsız olduğu bir sınır hâlidir.

Ölü hakkında susmak onu terk etmek gibidir; konuşmak ise onu kendi cümlelerimizin içine hapsedme tehlikesi taşır. "O şöyle biriydi" dediğimiz anda, artık cevap veremeyecek bir insanı tanımlamış oluruz. Ölü itiraz edemez, cümlemizi düzeltemez, hatıramızdaki yanlışları yüzümüze vuramaz. Yas konuşmak zorundadır; fakat her konuşmada ölüye karşı küçük bir haksızlık yapma ihtimali vardır.

Bu nedenle yas, hafızanın mülkiyeti değil, hafızanın mahcubiyetidir.

Zhuangzi: Kâseye Vurarak Yas Tutmak

Doğu düşüncesinin en sarsıcı yas sahnelerinden biri Zhuangzi'ye aittir. Eşi öldüğünde dostu Huizi onu yerde oturmuş, bir kaba vurarak şarkı söylerken bulur. Huizi bunu ölçsüz ve uygunsuz bulur. Zhuangzi ise başlangıçta üzüldüğünü, ardından eşinin doğumdan önceki hâlini, biçimsizliği, hayatın oluşmasını ve ölümle yeniden büyük dönüşüme katılmasını düşündüğünü anlatır. Ölüm, mevsimlerin değişmesi gibi kozmik dönüşümün bir parçasıdır.

Bu sahne çoğu zaman "Bilge kişi yas tutmaz" diye okunur. Oysa Zhuangzi önce kederlendiğini açıkça kabul eder. Yaptığı şey duyguyu inkâr etmek değil, duygunun biçimini değiştirmektir. Ağlamanın yerini ritim alır; kayıp, kozmik dönüşüm düşüncesine yerleştirilir. Eşini unutmaz, onun yalnızca canlı beden biçimine tutunmayı bırakmaya çalışır.

Burada Doğu ile Batı arasında mutlak bir karşıtlık kurmak yanıltıcıdır. Epiktetos'un tabiata uyum çağrısıyla Zhuangzi'nin dönüşüm fikri birbirine yaklaşır. Augustinus'un gözyaşıyla Mevlânâ'nın ayrılığı şiire çevirmesi de uzaktan akrabadır. Medeniyetler farklı kelimeler kullanır; fakat insan, sevdiğinin artık olmadığı sabaha aynı kırık bedenle uyanır.

4

Mevlânâ: Yokluğu Sese Dönüştürmek

Mevlânâ'nın Şems'in kayboluşundan sonra yaşadığı sarsıntı, yasın yaratıcı dönüşümüne ilişkin büyük örneklerden biridir. Şems önce dışarıda aranan bir dosttur; zamanla Mevlânâ'nın şiirinde, semânda ve iç dünyasında yeniden kurulur. Kayıp ortadan kalkmaz. Biçim değiştirir. Şems'in yokluğu, şiirin konuştuğu boşluğa dönüşür. Mevlânâ'nın eserlerini yalnızca neşe ve "pozitif enerji" pazarına indirgeyen modern tüketim kültürü, onun şiirinin altında çalışan büyük yası görmez. Şems'in kaybı, aşk ile kederin birbirinden ayıramayacağını gösteren temel kırılmalardan biridir.

Yasın yaratıcı hâle gelmesi, acının güzel olduğu anlamına gelmez. Acıyı romantikleştirmek, mezarlığın üzerine estetik parfüm sıkmaaktır. Hiçbir şiir ölüyü geri getirmez. Fakat şiir, yokluğun insanı tamamen dilsiz bırakmasına direnebilir. Sanat ölümü yenmez; ölümün dili tek başına ele geçirmesini engeller.

Ölen Kim, Eksilen Kim?

Yasın ontolojisi bizi rahatsız edici bir sonuca götürür: İnsan tek başına bir "ben" değildir. Başkalarıyla kurulmuş ilişkilerin canlı düğümüdür. Bir kişi öldüğünde yalnız o eksilmez; onun çevresindeki herkesin varoluş biçimi değişir. Ölüm bir bedeni durdurur, fakat birçok hayatın cümle yapısını bozar.

Yas tutan insan geçmişini geri istemez yalnızca. Kaybedilen kişinin mümkün kıldığı geleceği de arar. Birlikte gidilemeyecek şehirlerin, yapılamayacak konuşmaların, kutlanamayacak doğum günlerinin, sorulamayacak soruların yasını tutar. Ölüm, yaşanmış hayat kadar yaşanamayacak ihtimalleri de gömer.

Belki de bu yüzden yasın kesin bir sonu yoktur. Acının şiddeti azalabilir, gündelik hayat yeniden kurulabilir, insan yeniden gülebilir. Fakat kayıp "tamamlanmış" olmaz. Ölü, hafızada donmuş bir resim olarak kalmaz; yaşayana eşlik eden görünmez bir muhataba dönüşür. İnsan bazen karar verirken ona danışır, bazen onun

sevdiği bir yemeği pişirir, bazen kalabalıkta ona benzeyen bir yüz görüp bir an için zamanın kapısının açıldığını sanır.

Ölü geri dönmez. Fakat ilişki de bütünüyle ölmez.

Yas, ölüyü hayata geri getirme sanatı değildir. Yaşayanın, geri dönmeyecek biriyle nasıl yaşamaya devam edeceğini öğrenmesidir. Bu öğrenme ne doğrusal ne de terbiyelidir. Yas bazen dua eder, bazen küfrederek; bazen mezara kapanır, bazen kakhaha atıp ardından utanır. İnsan ruhu cenaze yönetmeliğine göre çalışmaz.

Ölüm bedeni susturur. Yas ise susan bedenin dünyadaki yankısını taşır.

Filozof Kirpi: "İnsan sevdiğini toprağa gömer; fakat onunla birlikte eksilen kendisini gömecek bir mezar bulamaz."

2. KEDERİN RUHSAL LABORATUVARI: YASIN PSİKOLOJİK OTOPSİSİ

Psikoloji, insan acısını anlamak için doğduğunu söyler; fakat kimi zaman acıyı anlamaktan çok onu sınıflandırmaya heves eder. Yas da bu hevesin en kırılgan nesnelerinden biridir. Sevdığı insanı kaybeden biri ağlar, susar, öfkelenir, unutkanlaşır, uykusuz kalır, ölünün sesini duyduğunu sanır, onun eşyalarına dokunamaz yahut tam tersine hiçbir şey olmamış gibi işe gider. Psikoloji bütün bu davranışlara isim verir. İsim vermek bazen karanlıkta lâmba yakmaktır; bazen de insanın alnına etiket yapıştırmak.

Yasın psikolojik otopsisı yapılırken ilk sorulması gereken şudur: Bir insanın acısını anlamaya mı çalışıyoruz, yoksa onu normal kabul ettiğimiz insan modeline geri mi döndürmek istiyoruz?

5

Modern psikolojinin yas üzerine en etkili başlangıç noktalarından biri, Sigmund Freud'un 1917'de yayımlanan **"Yas ve Melankoli"** başlıklı metnidir. Freud, yas ile melankoliyi birbirinden ayırırken kaybın insan ruhunda nasıl çalıştığını açıklamaya girişir. Ona göre yas, sevilen kişinin veya onun yerine geçen bir değer kayb edilmesine karşı verilen tabii tepkidir. İnsan, kaybettiği nesneye bağladığı ruhsal enerjiyi hemen geri çekemez. Gerçeklik, sevilen kişinin artık bulunmadığını tekrar tekrar bildirir; fakat arzu bu gerçeğe karşı direnir. Yas çalışması, işte bu direniş ile gerçeklik arasındaki sancılı hesaplaşmadır.

Freud'un yaklaşımının gücü, yasın bir irade meselesi olmadığını göstermesidir. Yaslı insana "Artık toparlan" demek, kırık kemiğe "Hadi yürü" demeye benzer. Ruh, kaybı bir haber bültenini dinler gibi kabul etmez. Ölüm bilgisi zihne bir defada ulaşır; kalbe ise defalarca girer. İnsan sabah uyanır, bir an için ölümden önceki dünyada olduğunu sanır. Sonra gerçeklik yeniden gelir. Kapı açılmaz. Telefon çalmaz. Beklenen ses duyulmaz. Yas, ölüm haberinin insanın bütün hücrelerine yavaş yavaş dağıtılmasıdır.

Ne var ki Freud'un modeli, zamanla "ölenden bağıni çekmek" biçiminde katılaştırılmıştır. Sanki sağlıklı yasın sonunda kaybedilen kişi ruhsal dünyadan tahliye edilmeli, ona bağlanan enerji başka insanlara aktarılmalıdır. Bu yorum, modern bireyin hareket ve verimlilik tutkusuna fazlasıyla uygundur: Ölüye ayrılan duygusal sermaye geri çekilecek, hayat yeniden yatırıma açılacaktır. Kapitalizm cenaze gününde çelenk gönderir, sonraki hafta performans tablosunu sorar.

Oysa insan kalbi banka hesabı değildir. Bir sevginin bitmesi, diğerinin başlaması için zorunlu değildir. Ölen kişiye bağlı kalmak, hayatın geri kalanına ihanet etmek anlamına gelmez.

Melankoli: Kayıp İçeriye Döndüğünde

Freud, melankolide yasın farklı bir biçim aldığını ileri sürer. Yasta dünya yoksullaşmış görünür; melankolide ise insanın kendi benliği yoksullaşır. Kişi yalnızca birini kaybetmez, kaybın suçunu kendisine yükler. Kendini değersiz, kabahatli, cezayı hak eden biri gibi hisseder. Freud'a göre kaybedilen kişiye yönelik sevgi ve öfke, benliğin içine çekilir. İnsan, artık ulaşamadığı kişiye yöneltilmediği saldırganlığı kendisine çevirebilir.

Bu çözümleme, yasın neden bazen özsuçlamaya dönüştüğünü anlamamıza yardım eder. "Keşke daha önce arasaydım", "O gün yanında olsaydım", "Doktora daha erken götürseydim", "Son sözüm bu olmamalıydı" gibi cümleler, ölümün ardından kurulan küçük iç mahkemelerdir. Yaslı kişi savcı, sanık ve hâkim olarak kendisini yargılar. Ölümün geri döndürülemezliği karşısında nedensellik üretmek ister. Çünkü suçluluk, çaresizlikten daha katlanılabilir görünebilir. İnsan, hiçbir şeyi değiştiremeyeceğini kabul etmek yerine, yanlış bir şey yaptığına inanmayı seçebilir. Hiç değilse suç varsa düzen vardır; oysa bazı ölümler düpedüz kaostur.

Melanie Klein, Freud'un açtığı yolu çocukluk ilişkilerine doğru genişletir. Ona göre kayıp, yetişkinlikte yaşanan tekil bir olay olmanın ötesinde, erken çocuklukta sevilen nesneyi kaybetme korkularını da uyandırır. Yaslı insan yalnızca bugünkü ölümü yaşamaz; geçmişteki ayrılıkların, terk edilme korkularının ve iç dünyasında onaramadığı çatlakların yankısını da duyar. Bu yüzden aynı ölüm farklı kişilerde bambaşka tepkiler doğurur. Her insan cenazeye yalnız bugünkü benliğiyle gelmez; çocukluğunu da yanında getirir.

Bowlby: Bağ Kopmaz, Yönünü Kaybeder

John Bowlby'nin bağlanma kuramı, yasın anlaşılmasında başka bir dönüm noktasıdır. Bowlby, insan yavrusunun bakım veren kişiye bağlanmasını temel bir güvenlik sistemi olarak görür. Sevilen kişinin kaybı, yalnızca duygusal bir mahrumiyet yaratmaz; dünyanın güvenli bir yer olduğu inancını da sarsar.

Bowlby'nin etkisiyle yas; uyuşma ve inkâr, arama ve özlem, dağılma, ardından yeniden örgütlenme gibi süreçlerle açıklanmıştır. Buradaki "arama" son derece önemlidir. Yaslı kişi aklen ölümün gerçekleştiğini bilse bile, bedeni ölüyü aramaya devam eder. Kalabalıkta ona benzeyen birine döner, kapı sesine irkilir, telefon rehberindeki ismini silemez. Zihin ölüm tutanağını imzalamıştır; sinir sistemi henüz haberi almamıştır.

Yasın bedensel tarafı çoğu psikolojik açıklamada eksik bırakılır. Keder yalnız düşüncede yaşamaz. Göğüste baskı, boğazda düğüm, kaslarda ağrı, iştahsızlık, uyku bozukluğu, dikkat dağılması ve zaman algısında bozulma olarak bedene yerleşir. İnsan bazen "İçim acıyor" derken mecaz yapmıyordur. Dil, tıbbın geç fark ettiği şeyi çok önceden bilmiştir: Ruhun yarası bedende de kanar.

Bağlanma kuramının katkısı büyüktür; fakat burada da dikkat gerekir. İnsan ilişkisini yalnızca güvenlik ihtiyacına indirgemek, sevginin ahlâkî, tarihî ve kültürel derinliğini azaltabilir. Bir anne çocuğunu yalnızca güvenlik sistemi olduğu için sevmez. Bir dostun ölümüne verilen tepki, bağlanma devresinin alarmından daha fazlasıdır. Sevgi, biyolojik kökenlere sahip olabilir; ama biyolojiye sığmaz.

Beş Aşamanın Popüler Diktatörlüğü

Elisabeth Kübler-Ross'un inkâr, öfke, pazarlık, depresyon ve kabullenme biçiminde bilinen beş aşamalı modeli, yas literatürünün en meşhur şeması hâline gelmiştir. Aslında Kübler-Ross bu modeli öncelikle ölümcül hastalığı bulunan kişilerin kendi ölümleri karşısındaki tepkilerini anlamak için geliştirmiştir. Daha sonra model, yas yaşayan herkese uygulanmaya başlanmıştır.

Bu yaygınlaştırma psikoloji tarihinin en başarılı yanlış anlamalarından biridir.

İnsanlar, yasın bu beş basamağı düzenli biçimde geçmesini bekler. Sanki keder, istasyonları önceden belirlenmiş bir metro hattıdır. Önce inkâr, sonra öfke, ardından pazarlık; biraz depresyon ve nihayet

kabullenme. Oysa yas bazen öfkeyle başlar, yıllar sonra inkâra döner. İnsan sabah kabullenmiş görünür, akşam bir koku yüzünden yıkılır. Bazı kişiler pazarlık etmez, bazıları öfkelenmez, bazıları uzun süre ağlamaz. Bazıları cenazede soğukkanlıdır ve aylar sonra çöker.

Aşama modeli, kabaca kullanıldığında yaslı insanı kendi acısının acemisi durumuna düşürür. "Hangi aşamadasın?" sorusu, "Neden doğru dürüst yas tutamıyorsun?" ithamına dönüşebilir. Psikoloji, insana harita vermek isterken bazen onu haritaya uymadığı için suçlar.

Yas doğrusal ilerlemez. Daha çok gelgitlidir. Geri döner, yön değiştirir, bir süre susar, beklenmedik bir anda yeniden konuşur.

Yas ile Hayat Arasında Salınmak

Margaret Stroebe ve Henk Schut'un geliştirdiği **İkili Süreç Modeli**, yasin bu hareketli yapısını daha gerçekçi biçimde kavrar. Bu modele göre yaslı kişi iki alan arasında gidip gelir: kayba yönelen süreç ve hayatı yeniden kurmaya yönelen süreç.

Kayba yönelen tarafta insan ölüyü düşünür, ağlar, hatıralara döner, mezara gider, ölümün anlamıyla boğuşur. Hayatı yeniden kurmaya yönelen tarafta ise gündelik sorumluluklara, yeni rollere, ekonomik meselelere ve geleceğe yönelir. Sağlıklı yas, bu iki alan arasında salınabilmektir. İnsan sürekli acının içinde kalamaz; sürekli kaçarsa da kaybı işleyemez.

Bu salınım, yaslı kişinin güldüğünde neden suçluluk duyduğunu da açıklar. Bir an için hayat tarafına geçmiş, ardından ölüyü terk ettiğini sanmıştır. Oysa nefes almak ihanet değildir. Kahkaha, kaybın inkârı değildir. İnsan sevdiğinin ölümünden sonra çay içebilir, film seyredebilir, âşık olabilir. Ölüyü sevmek için hayatı cezalandırmak gerekmez.

Burada toplumun baskısı iki yönlüdür. Bazı kültürler yaslı kişiye "Artık unut" der; bazıları ise gülmesini sadakatsizlik sayar. Birinde acı erken susturulur, diğesinde hayat suç hâline getirilir. Yaslı insan, hem ölüyü korumaya hem yaşamaya çalışırken iki taraftan da terbiyeye maruz kalır.

Süren Bağlar: Ölüyü Ruh Evinden Tahliye Etmemek

Dennis Klass, Phyllis Silverman ve Steven Nickman tarafından geliştirilen **süren bağlar** yaklaşımı, yas psikolojisinde önemli bir kırılma yaratmıştır. Bu yaklaşım, yasin amacının ölenden bütünüyle kopmak olmadığını savunur. İlişki sona ermez; biçim değiştirir.

İnsan ölen annesinin tarifini yapar, babasının saatini takar, eşinin fotoğrafına bakar, ölen çocuğunun doğum gününde onun adına bir iyilik yapar. Karar verirken "O ne derdi?" diye düşünür. Bu davranışlar her zaman hastalık işareti değildir. Ölüyü gündelik hayatın yeni bir katmanına yerleştirme çabasıdır.

Batılı psikolojinin bazı dönemlerde bu tür bağları şüpheyile karşılaması tesadüf değildir. Modern birey, geçmişten bağımsız, kendi kendine yeterli ve sürekli ileriye bakan bir varlık olarak tasarlanmıştır. Ölülerle konuşan insan ise bu modele uymaz. Oysa dünyanın pek çok kültüründe atalarla ilişki, mezar ziyareti, rüya, dua ve anma hayatın tabii parçasıdır.

Psikoloji burada kültür karşısında haddini bilmek zorundadır. Bir davranışın anlamı laboratuvarında değil, yaşandığı kültürel evrende anlaşılır. Anadolu'da annesinin mezarına gidip onunla konuşan birini, sırf ölüyle konuştuğu için hasta saymak bilim değil, kültürel cehalettir.

Yas Ne Zaman Hastalık Olur?

Modern psikiyatri, yoğun ve uzun süre devam eden bazı yas tepkilerini **Uzamış Yas Bozukluğu** başlığı altında tanımlamaktadır. Kayıptan uzun süre sonra bile günlük hayatı ağır biçimde aksatan, yoğun özlem, kimlik kaybı, anlamsızlık ve sosyal çekilme gibi belirtilerin profesyonel yardım gerektirebileceği açıktır. Bazı insanlar yasin içinde hareket edemez hâle gelir. Acı hayatın bir parçası olmaktan çıkar, bütün hayatı işgal eder.

Burada ruh sağlığı desteğini küçümsemek anlamsızdır. Psikoterapi, toplumsal destek ve gerektiğinde tıbbî müdahale insanın hayata tutunmasına yardım edebilir. Fakat asıl tehlike, yardım etmekle normalleştirmek arasındaki sınırın kaybolmasıdır.

Kime göre uzun? Hangi kültüre göre aşırı? Bir annenin çocuğunun ardından iki yıl boyunca her gün ağlaması bozukluk mudur, yoksa sevginin ölçülemeyen ağırlığı mı? Yasin süresi takvimle, derinliği anketle ve doğruluğu teşhis kılavuzuyla belirlenebilir mi?

Klinik psikoloji, işlevselliği çoğu zaman çalışabilme, sosyalleşebilme ve gündelik görevleri sürdürebilme üzerinden ölçer. Ne var ki insan, şirketin iş akışına geri döndüğünde iyileşmiş sayılmaz. Bazen yalnızca maskesini düzeltmiştir. Kapitalist düzenin "işlevsel birey" dediği kişi, içeride yıkılmış fakat toplantıya zamanında gelmiş olabilir.

Yasin hastalığa dönüşebileceğini kabul etmek gerekir. Fakat her derin acıyı hastalık saymak, sevginin insan ruhunda açtığı yeri inkâr etmektir. Bazı yaralar kapanmaz; yalnızca kabuk değiştirir. Bazı insanlar kaybı aşmaz, onunla genişler. Acı azalırken ölü küçülmez. İnsan yalnızca onu taşıyacak yeni kaslar geliştirir.

Psikolojinin vazifesi ölüyü unutturmak değil, yaşayanın yoklukla ezilmeden yaşayabileceği bir iç düzen kurmasına yardım etmektir. Terapist, mezarın kapısında duran bir trafik polisi değildir. "Artık devam et" diye düdük çalamaz. Acının ne zaman biteceğini değil, insanın acıyla nasıl ilişki kurduğunu anlamalıdır.

Yas, zihnin arızası değildir. Sevginin ölüm karşısında biçim değiştirmesidir. Kimi zaman ağırlaşır, kimi zaman hastalanır, kimi zaman insanı kendi içine hapseder. Fakat başlangıçta taşıdığı hakikat basittir: İnsan, kıymet verdiği için acır.

Acısızlık her zaman sağlık değildir. Bazen kalbin iflasıdır.

Filozof Kirpi: "Psikoloji, yasin süresini ölçmeye kalktığında önce sevginin kaç santim olduğunu söylemelidir."

3. CESETTEN ATAYA: YAS RİTÜELLERİNİN ANTROPOLOJİSİ

Ölüm haberi eve ulaştığında beden henüz ortadadır; fakat toplumsal düzen çoktan sarsılmıştır. Birileri aynaları örter, birileri su ısıtır, birileri uzaktaki akrabalara telefon eder. Ceset yıkanır, sarılır, taşınır. Evde yemek pişmez yahut komşular kazanlarla yemek getirir. İnsanlar aynı cümleleri tekrarlar: "Başınız sağ olsun", "Allah rahmet eylesin", "Mekânı cennet olsun." Bu sözler özgün değildir; zaten vazifeleri de özgünlük değildir. Ölüm karşısında dili dağılan insana hazır bir köprü verirler.

Modern akıl bu törenlere uzaktan bakıp onları kolayca "gelenek", "âdet", hatta "hurafe" diye küçümseyebilir. Oysa yas ritüelleri, insanlığın ölüm karşısında geliştirdiği en eski toplumsal müdahale biçimlerindendir. Cesedin nasıl yıkanacağı, hangi yöne yatırılacağı, kimlerin ağlayacağı, ne giyileceği, ne yenileceği ve kaç gün bekleneceği önemsiz ayrıntılar değildir. Toplum, ölümün açtığı düzensizliği bu ayrıntılarla çevreler. Çünkü ölüm yalnızca bir insanı öldürmez; ilişkileri, rolleri, zaman duygusunu ve gündelik hayatın alışılmış ritmini de yaralar.

Ritüel, işte bu yaraya çekilen kültürel dikiştir.

Durkheim: Ağlayan Birey, Kendini Onaran Cemaat

Émile Durkheim, yas törenlerine yalnızca bireysel kederin dışı vurumu olarak bakmaz. Ona göre ölüm törenlerinde topluluk, kaybettiği üyesinin çevresinde bir araya gelerek kendi varlığını yeniden hissederek. Ağlama, bağırma, bedene vurma, saç kesme veya belirli sürelerle gündelik hayattan çekilme gibi davranışlar, şahsî duygular kadar toplumsal yükümlülüklerle de ilgilidir. İnsan bazen yalnız acıdığı için ağlamaz; topluluğun bir üyesi olduğu için de ağlar.

Bu, gözyaşının sahte olduğu anlamına gelmez. Duygunun kültürel bir dili bulunduğunu gösterir.

Batılı modern birey, duygularını bütünüyle kendisine ait sanmaya meyillidir. "Ben böyle hissediyorum" derken hissetme biçiminin de toplum tarafından öğretiltiğini unutmaz. Oysa insan nerede, ne kadar, kimin önünde ve hangi sesle ağlayacağını kültüründen öğrenir. Bazı toplumlarda sessizlik vakar sayılır; bazı toplumlarda sessiz kalmak ölüyü yeterince sevmemekle eş tutulabilir. Bir yerde yüksek sesli ağıt makbuldür, başka bir yerde kontrolsüzlük kabul edilir.

Durkheim açısından cenaze töreni, toplumun kendi yarasını sarmasıdır. Bir üye kaybolmuştur; geride kalanlar bir araya gelerek ortak hayatın hâlâ sürdüğünü gösterir. Cenazede omuz omuza durmak, yalnız ölüyü uğurlamak değildir. Yaşayanların birbirine "Dağılmadık, buradayız" demesidir. Ritüel toplantılarının ortak duyguyu yoğunlaştırması, Durkheim'ın din ve toplumsal birlik çözümlemesinin merkezinde yer alır.

Fakat Durkheim'ın cemaat vurgusunun karanlık bir tarafı da vardır. Toplum yalnız teselli etmez; nasıl yas tutulacağını da denetler. Dul kadının ne kadar süre siyah giyeceğini, erkeğin ağlayıp ağlayamayacağını, hangi ölümün büyük töreni hak ettiğini, hangi ölünün sessizce kaldırılacağını belirler. Cemaat yarayı sararken bireyin boğazını da sıkabilir. Yas, dayanışma kadar gözetim üretir.

Robert Hertz: Ölüm Bir Anda Tamamlanmaz

Robert Hertz'in ölüm antropolojisine yaptığı büyük katkı, biyolojik ölüm ile toplumsal ölüm arasındaki farkı göstermesidir. Kalp bir anda durabilir; fakat kişinin yaşayanların dünyasından ayrılması çoğu kültürde uzun bir süreçtir. Cesedin bozulması, ruhun yolculuğu, yakınların yas süresi ve ölünün ataya dönüşmesi birbirine bağlı aşamalar hâlinde yaşanır.

Hertz'in özellikle ikincil defin uygulamaları üzerinden yaptığı çözümleme, ölümün tek âna indirgenemeyeceğini gösterir. Bazı topluluklarda beden önce geçici bir yere bırakılır; çürüme tamamlandıktan sonra kemikler çıkarılarak ikinci bir törenle kalıcı yerine taşınır. Cesedin dönüşümüyle ölünün toplumsal konumu arasında paralellik kurulur. Beden çözülürken kişi yaşayanların dünyasından uzaklaşır; kemikler temizlenip yeniden yerleştirildiğinde ölü, tehlikeli bir ceset olmaktan çıkıp atalar dünyasına katılabilir. Hertz'in 1907 tarihli çalışması, antropolojik ölüm araştırmalarının kurucu metinlerinden biri sayılır.

Buradaki temel düşünce ürperticidir: İnsan, öldüğü anda bütünüyle ölü hâle gelmez.

Yakınları bir süre onun döneceği hissini taşır. Odası korunur, eşyaları kaldırılmaz, adı konuşmalarda şimdiki zamanla anılır. "Kahveyi çok sever" denir; "severdi" demeye dil varmaz. Dil bile ölümü gecikmeli kabul eder.

Hertz'in yaklaşımı, Anadolu'daki yedinci, kırkinci ve yıl dönümü anmalarını anlamak için de verimli bir çerçeve sunar. Bu günlerin her yerde aynı biçimde uygulanmadığını ve tek bir dinî kaynağa indirgenemeyeceğini belirtmek gerekir. Bununla birlikte belirli zaman eşiklerinde toplanmak, yemek dağıtmak, dua etmek ve ölüyü yeniden anmak; yasin zamansızlığını takvime bağlar. Ölümün ardından

günler birbirine karışır. Ritüel, "Bugün yedinci gün", "Kırkı çıktı", "Bir yıl geçti" diyerek parçalanmış zamanı yeniden sayılabilir hâle getirir.

Takvim, burada yalnız zamanı ölçmez; acıya iskele kurar.

Van Gennep: Ölüm Bir Geçştir

Arnold van Gennep, insan hayatındaki doğum, erginlenme, evlilik ve ölüm gibi büyük değişimleri "geçiş ritüelleri" kavramıyla açıklar. Bu ritüeller genellikle üç aşamada işler: ayrılma, eşik ve yeniden katılma. Cenaze törenleri de ölüyü yaşayanlar dünyasından ayırır, belirsiz bir geçiş alanından geçirir ve başka bir varlık düzenine yerleştirir. Aynı süreç, geride kalanlar için de geçerlidir. Bir kadın eşini kaybettiğinde yalnız kocasını yitirmez; "eş" statüsünden "dul" statüsüne geçirilir. Çocuk yetim, aile eksik, ev başka bir toplumsal birim hâline gelir. Van Gennep'in eserinde cenazeler, geçiş ritüellerinin müstakil bir bölümü olarak ele alınır.

Ölüm töreni bu nedenle iki cenaze taşır: Biri ölenin bedeni, diğeri yaşayanların eski kimliğidir.

Victor Turner, Van Gennep'in eşik düşüncesini geliştirerek "liminalite" kavramına ağırlık verir. Eşik hâlindeki insan ne tamamen eski konumundadır ne de yeni konumuna yerleşmiştir. Yaslı kişi de böyledir. Dünya dönmektedir; fakat onun için zaman durmuş gibidir. İnsanlarla birlikte, yine de onlardan uzaktadır. Sofraya oturur fakat tadı duymaz. Konuşmaları işitir, cümlelere tam olarak giremez.

Bu eşik hâli tehlikeli olduğu kadar dönüştürücüdür. Yaslı insan gündelik hiyerarşilerin dışına geçici olarak çıkar. Ondandır olağan görevlerini yerine getirmesi beklenmez; toplum ona süre tanır, yemek getirir, yanında oturur. Fakat modern hayat bu eşik giderek daraltmaktadır. Cenaze kaldırılır, birkaç günlük izin biter, ekran açılır, toplantı başlar. İnsan eşikten geçmeden üretim bandına geri itilir.

10

Sonra da neden ruhen parçalandığı sorulur. Modernlik bazen kendi açtığı yaraya teşhis koyup bundan bilimsel başarı devşiren tuhaf bir kasaptır.

Mary Douglas: Ceset, Sınır ve Kirlilik

Mary Douglas'ın saflık ve kirlilik çözümlmeleri, cesede ilişkin korkuların yalnız hijyenle açıklanamayacağını gösterir. Ceset, kategorileri bozan bir varlıktır. Bir zamanlar kişidir; artık canlı değildir. Yine de sıradan bir nesneye dönüşmemiştir. Hem tanıdık hem yabancı, hem "bizden biri"dir hem de yaşayanların dünyasına ait değildir.

Bu belirsizlik, cesedin neden birçok kültürde dikkatli kurallarla çevrelendiğini açıklar. Kim dokunabilir? Kim yıkayabilir? Ne zaman gömülmelidir? Cesede dokunan kişi arınmalı mıdır? Ölünün odası nasıl temizlenmelidir? Bunlar yalnız mikrop korkusunun ürünü değildir. Kültür, sınırları bulanıklaştıran varlıkları tehlikeli sayar.

Ceset konuşmaz; fakat toplumsal düzeni huzursuz eder. Dün emir veren beden bugün başkaları tarafından çevrilir. Zenginle yoksulun, hükümdarla köylünün kasları aynı katılığa teslim olur. Ölüm, toplumun kurduğu makamları bedende hükümsüz bırakır. Belki de cesedin hızla gözden uzaklaştırılmasının altında kokudan daha büyük bir korku vardır: İnsan, kendi kurduğu hiyerarşilerin tabut kapağı karşısında ne kadar gülünç olduğunu görür.

Ağıt: Acının Sözlü Mezarı

Anadolu, Balkanlar, Kafkasya, Orta Doğu ve Akdeniz'in pek çok bölgesinde ağıt, yasın en güçlü ifade biçimlerinden biri olmuştur. Ağıt söyleyen kişi, ölünün adını, huylarını, yarım kalan işlerini, ölüm biçimini ve geride bıraktığı kişileri şiirsel bir dille anlatır. Böylece bireysel kayıp toplumsal hafızaya aktarılır.

Ağıt, yalnızca ağlamak değildir. Bir biyografi kurar. Ölünün resmî kayıtlara geçmeyecek hayatını sözle muhafaza eder. Devlet ölüm tarihini yazar; ağıt, ölünün nasıl güldüğünü, kimi sevdiğini, hangi haksızlığa uğradığını anlatır.

Bu geleneğin taşıyıcıları çoğunlukla kadınlardır. Resmî dinî törenin merkezinde erkekler görünürken, duygusal ve sözlü hafızanın ağır işçiliğini kadınlar üstlenmiştir. Kadın ölüyü yıkar, evi düzenler, misafiri ağırlar, ağıdı taşır; fakat ölüm üzerine hüküm kuran kürsüler çoğu zaman erkeklere bırakılır. Patriyarka, gözyaşının emeğini kadına; yorumlama yetkisini erkeğe vermiştir.

Ağıtlardaki göğse vurma, diz çökme, baş eğme ve ritmik sallanma gibi beden hareketleri de acının yalnız zihinsel olmadığını gösterir. Güncel folklor araştırmaları, ağıdın kişisel kederi ortak hafızaya taşıdığını, dayanışmayı güçlendirdiğini ve bedensel jestlerin ritüelin ayrılmaz parçaları olduğunu vurgulamaktadır.

Ağıt bazen itirazdır. Genç yaşta ölenin, savaşta kaybedilenin, öldürülenin, gurbetten dönemeyenin ardından söylenen sözler kaderi usulca kabul etmez. Ölümü sorgular, ihmali teşhir eder, zalimi adıyla çağırır. Bu nedenle ağıt, şiirle akraba olduğu kadar adalet talebiyle de akrabadır.

Yas Yemeği: Ölüm Evinde Hayatı Beslemek

Ölümün ardından yemek hazırlanması yahut komşuların yas evine yemek götürmesi birçok kültürde görülür. İlk bakışta gündelik bir yardımlaşma gibi duran bu uygulama, derin bir sembolik anlam taşır. Ölüm iştahı keserken cemaat yaşayan bedene yemek uzatır. "Ölüm geldi, ama hayatın bağı bütünüyle koparmasına izin vermeyeceğiz" der.

Yaslı ailenin yemek hazırlama yükünden kurtarılması toplumsal merhamettir. Fakat yas yemeklerinin gösterişe, masrafa ve rekabete dönüşmesi hâlinde ritüel kendi ahlâkına ihanet eder. Yoksul bir ailenin, "El âlem ne der?" korkusuyla borçlanarak yüzlerce kişiye yemek vermesi dayanışma değildir. Cemaat, acıyı paylaşacağı yerde onu faturalandırmıştır.

Ritüeller kutsal oldukları için eleştiriden muaf sayılamaz. Her gelenek insanı korumaz; bazı gelenekler ölü üzerinden yaşayanı ezer. Antropolojik anlayış, gördüğü her âdeti romantikleştirmek anlamına gelmez. İnsanî işlevi bulunanla tahakküm üreteni ayırmak gerekir.

Yas ritüellerinin büyük bilgeliği, acıyı ortadan kaldırma iddiasında bulunmamalarıdır. Ağıt ölüyü diriltmez. Yemek boş sandalyeyi doldurmaz. Kırkıncı gün yokluğu sona erdirmez. Fakat bütün bunlar, insanın acıyla baş başa bırakılmasını önler.

Modern insan ritüelleri geride bıraktıkça özgürleştiğini sandı. Cenazeyi hızlandırdı, siyah giysiyi çıkardı, ağıtı susturdu, taziye süresini kısalttı. Ardından psikoloji kliniklerini kederi tek başına taşıyamayan insanlarla doldurdu. Eskinin her uygulaması bilgece değildi; fakat eski toplumların bildiği bir hakikat vardı: Yas, yalnız bırakıldığında ağırlaşır.

Ölü toprağa tek başına girer. Yaşayan, yokluğun toprağından ancak başkalarının ellerine tutunarak çıkabilir.

Filozof Kirpi: "Ritüel ölüyü diriltmez; fakat yaşayanların acı içinde birbirini terk etmesini engeller."

4. YASIN SOSYOLOJİSİ: SINIF, CİNSİYET, CEMAAT VE İKTİDAR

Ölümün herkesi eşitlediği söylenir. Mezarlıkta zenginle yoksulun aynı toprağa girdiği, hükümdarla dilencinin aynı sessizliğe teslim olduğu anlatılır. Bu sözün metafizik tarafında bir hakikat bulunabilir; sosyolojik tarafında ise epeyce cilâ vardır. Ölüm biyolojik bakımdan ayırım yapmasa da toplum, ölümden önce kurduğu

eşitsizlikleri cenazenin kapısında bırakmaz. İnsanlar aynı biçimde ölmez, aynı şartlarda gömülmez, arkalarından aynı süre yas tutulmaz. Bazı ölümler tarih olur, bazıları sayı. Bazı cenazeler devlet protokolüyle uğurlanır, bazı cesetlerin kimliği bile yıllarca tespit edilemez.

Yas da tıpkı hayat gibi sınıflıdır, cinsiyetlidir, siyasîdir.

Bir insanın ölümü yalnız yakınlarını sarsmaz; onun toplum içindeki yerini, ailedeki görevini, ekonomik katkısını ve sembolik değerini de ortadan kaldırır. Ailenin gelirini sağlayan kişinin ölümüyle sevgi kaybına geçim sıkıntısı eklenir. Ev içindeki bakım işlerini yürüten kadının ölümüyle görünmez emek birden görünür hâle gelir. Bir çocuğun ölümü yalnız bugünkü bir canın kaybı değildir; ailenin gelecek tasavvurunun çökmesidir. Yaşlı bir insanın ölümü bazen "zaten ömrünü yaşamıştı" cümlesiyle hafifletilir. Böylece toplum, ölümün değerini bile yaş, sınıf, cinsiyet ve toplumsal fayda üzerinden derecelendirir.

Ölüm insanı susturur; sosyoloji, bu sessizliğin çevresinde kimlerin konuşma hakkı bulduğunu araştırır.

Ariès: Ölümün Evden Kovulması

Philippe Ariès, Batı'nın ölüm karşısındaki tavrını uzun tarihî dönemler içinde çözümlemeye çalışırken ölümün bir zamanlar gündelik hayatın görünür ve müşterek parçası olduğunu, modern dönemde ise giderek saklanan, tıbbileştirilen ve mahremleştirilen bir olaya dönüştüğünü ileri sürer. "Evcilleştirilmiş ölüm", "kişinin kendi ölümü", "senin ölümün" ve "yasaklanmış ölüm" gibi başlıklarla kurduğu dönemlendirme, ölüm tarihçiliğinde etkili olmuş; fakat Batı'yı fazla bütünlüklü ele alması, sınıf, bölge, kent-kır ve din farklılıklarını yeterince gözetmemesi nedeniyle de eleştirilmiştir.

Ariès'in temel sezgisi önemlidir: Modern toplum ölümü ortadan kaldıramadığı için onu gözden uzaklaştırmıştır.

12

Eskiden ölüm döşeği evin içindeydi. Çocuklar, akrabalar, komşular ve din adamları ölmekte olan kişinin çevresinde bulunabiliyordu. Ceset yabancı ellere teslim edilmeden önce evin bir odasında bekleyebiliyordu. Ölüm, korkutucu olmakla birlikte hayatın içindeydi. Modern toplum ise ölümü hastaneye, morga, cenaze şirketine ve mezarlıkların şehir dışındaki sınırlarına taşıdı. Ölmek uzmanların yönettiği teknik bir sürece, cenaze ise profesyonel hizmet paketine dönüştü.

Böylece modern insan ölümü daha hijyenik hâle getirdi; fakat daha anlaşılır hâle getiremedi.

Ölü bedenle temas azaldı. Çocuklar cenazelerden uzak tutuldu. Ölmekte olan kişiye çoğu zaman açıkça öleceği söylenmedi. Acı, evin içinden çıkarılıp kurumsal koridorlara teslim edildi. Modernliğin steril dünyasında ceset, hayatın tabîî sonu olmaktan çıkarak yönetilmesi gereken uygunsuz bir nesneye dönüştü.

Ne var ki ölümün saklanması, yasın yok olması anlamına gelmedi. Yalnızca yasının toplumsal dilini zayıflattı. İnsan ne söyleyeceğini, ne yapacağını, nasıl yaklaşacağını bilemez hâle geldi. "Başın sağ olsun" demeyi klişe bulan modern birey, onun yerine çoğu zaman hiçbir şey söylememeyi seçti. Klişeden kaçarken merhametten de uzaklaştı.

Norbert Elias: Temiz Ölümün Kirli Yalnızlığı

Norbert Elias, modern ölüm kültürünün merkezine yalnızlık meselesini yerleştirir. Tıbbın gelişmesi, ölümün daha kontrollü ve hijyenik ortamlarda gerçekleşmesini sağlamış olabilir; fakat ölmekte olan insanın toplumsal ve duygusal bakımdan tecrit edilmesini de derinleştirmiştir. Elias'a göre modern toplum ölüm karşısındaki rahatsızlığını, ölmekte olan kişiden uzak durarak yönetir. İnsanlar hangi sözü söyleyeceklerini bilemedikleri için hastayı yalnız bırakır; kendi ölüm korkularıyla karşılaşmamak için ölmekte olanın yüzünden kaçarak.

Bu yalnızlık yalnız hastane odasındaki fizikî yalnızlık değildir. Ölmekte olan insanın çevresinde doktorlar, hemşireler ve yakınları bulunabilir; yine de kimse onunla ölüm hakkında konuşmayabilir. Herkes cihazlara, tahlillere ve tedavi ihtimallerine yönelirken odadaki en büyük gerçek sessizce bekler.

İnsan öleceğini hisseder; çevresindekiler ise "Moralini yüksek tut" der.

Burada iyi niyet, hakikatin boğazını sıkar. Ölmekte olan kişi korkusunu, vedasını, pişmanlığını ve son arzusunu dile getiremez. Çünkü toplum ondan son âna kadar iyileşecekmiş gibi davranmasını bekler. Modern tıbbın dili ölümle savaşı; savaş kaybedildiğinde ise hekimlik yenilmiş sayılır. Oysa ölüm her zaman tıbbın başarısızlığı değildir. Bazı ölümler hayatın sonudur; hekimliğin vazifesi, o sonu insandan çalmamak olmalıdır.

Elias'ın işaret ettiği medenîleşme sürecinde bedenin kokuları, salgıları, hastalığı ve ölümü kamusal alandan geri çekilir. İnsan kendi faniliğinin belirtilerini görmemek için büyük bir kurumsal perde kurar. Gelgelelim perde arkasında biri ölürken, ön tarafta yaşayanlar ölüm yokmuş gibi alışverişe devam eder.

Gorer: Ölümün Yeni Tabusu

Geoffrey Gorer, modern Batı toplumunda ölümün, daha önce cinselliğe yüklenen mahremiyet ve utanç duygusuna benzer biçimde kamusal alandan dışlandığını savunur. Ölüm, konuşulması ayıp yahut rahatsız edici bir mesele hâline gelirken yas da gösterilmemesi gereken bir duygusal taşkınlık olarak görülmeye başlanmıştır. Gorer'in ölüm ve yas üzerine çalışmaları, çağdaş toplumun cenaze ve keder karşısındaki çekingenliğini eleştiren erken metinler arasında yer alır.

Modern insan televizyonda yüzlerce kurmaca ölüm seyredebilir; fakat gerçek hayatta ölen komşusunun ailesinin kapısını çalmaktan çekinir. Sinema ekranında parçalanmış bedenlerden rahatsız olmaz, cenaze evindeki sessizlik karşısında ne yapacağını bilemez. Ölümün görüntüsü çoğalmış, tecrübesi yoksullaşmıştır.

Bu çelişki tesadüf değildir. Medya ölümü seyirlik hâle getirirken gündelik hayat onu saklar. Başkasının felâketi ekranda tüketilebilir; yakınımızdaki keder ise sorumluluk ister. Haberlerdeki ölümle aramızda kumanda vardır. Yas evindeki insanın gözyaşı karşısında ise kaçacak kanal bulunmaz.

Yas, insanı başkasının acısının tanığı olmaya zorlar. Modern birey tanıklık etmekten çok izlemeye alışmıştır.

Yasın Sınıfsal Ekonomisi

Yasın ne kadar süreceği yalnız sevginin büyüklüğüne bağlı değildir. İnsanların ekonomik imkânları, çalışma şartları ve sosyal güvenceleri yasın biçimini doğrudan etkiler. Varlıklı biri işine ara verebilir, psikolojik destek alabilir, ev içi sorumluluklarını başkasına devredebilir. Yoksul insan ise cenazenin ertesi günü tezgâhını açmak, fabrikaya gitmek yahut gündelik işe çıkmak zorunda kalabilir.

Acının sınıfsal tarafı tam burada görünür: Kimi insan yas tutabilmek için zamana sahiptir, kimi insanın ağlamaya ayıracak mesaisi bile yoktur.

Yeni yas sosyolojisi, kayıp tecrübelerinin toplumsal eşitsizliklerin küçük bir modeli gibi okunabileceğini; ölümle karşılaşma ihtimalinin, kaybın zamanlamasının, ekonomik sonuçlarının ve yas sonrasında alınan desteğin toplumsal konuma göre değiştiğini vurgular. Düşük gelirli gruplar yalnız daha kırılgan hayat şartlarında yaşamaz; ani, erken ve ekonomik bakımdan yıkıcı kayıplarla karşılaşma yükünü de daha fazla taşıyabilir.

Pierre Bourdieu'nün sınıf, sermaye ve toplumsal ayırım kavramları yas alanına uygulandığında, cenazenin bile sembolik sermaye gösterisine dönüşebildiği görülür. Salonun büyüklüğü, tabutun malzemesi, çelengin sayısı, taziye ilânının boyutu ve cenazeye katılan tanınmış kişiler ölünün toplumsal değerinin işaretleri hâline gelir.

Zengin ölüm, kalabalık bir temsil töreni kazanır. Yoksul ölüm ise çoğu zaman hızla toprağa verilir.

Bu, yoksulların birbirlerine daha az bağlı olduğu anlamına gelmez. Hatta kimi zaman maddî yetersizliğin karşısında güçlü bir komşuluk dayanışması gelişir. Fakat dayanışmanın güzelliği, eşitsizliğin çirkinliğini ortadan kaldırmaz. Yoksulun cenazesinde tencere taşıyan komşular insanıyeti kurtarır; devletin sosyal sorumluluğunu değil.

Kapitalist toplum, yasin ekonomik verimsizliğinden rahatsızdır. Çalışan üzgün olabilir; fakat üretken kalmalıdır. İşyerleri belirli yakınlık derecelerine göre birkaç günlük izin tanır. Amca, arkadaş, sevgili, eski eş, evcil hayvan yahut yıllardır bakımını üstlendiğiniz komşu, bürokratik akrabalık cetvelinde bulunmayabilir. Oysa kalp, nüfus kayıt örneğine göre bağlanmaz.

İnsan kaynakları birimi, ölümün kimi öldürdüğünü bilir; fakat o ölümün çalışanın içinde neyi yıktığını bilemez.

Doka: Tanınmayan Yas

Kenneth Doka'nın geliştirdiği "tanınmayan yas" kavramı, toplumun bazı kayıplara yas tutma hakkı vermediğini anlatır. İlişkinin toplum tarafından meşru görülmediği, kaybın önemli sayılmadığı yahut kişinin yas tutma biçiminin kabul edilmediği durumlarda acı kamusal destekten mahrum kalır. Gizli ilişkiler, eski eşler, yakın arkadaşlar, evcil hayvan kayıpları, düşük ve gebelik kayıpları, demans nedeniyle kişinin psikolojik bakımdan yavaşça kaybedilmesi gibi tecrübeler bu çerçevede düşünülebilir.

Toplum yaslı kişiye yalnız "Kimi kaybettin?" diye sormaz. "Onu kaybetmeye hakkın var mıydı?" diye de sorar.

Resmî bağı bulunmayan sevgili cenazede arka sırada durur. Boşanmış eşin ağlaması yadırganır. Evcil hayvanını kaybeden kişiye "Alt tarafı bir hayvandı" denir. Düşük yapan kadının acısı, ortada toplumun tanıdığı bir çocuk olmadığı gerekçesiyle küçültülür. Demans hastasının yakınına "Ama daha ölmedi" denir; oysa sevdiği insanın hafızadan parça parça çekilişini her gün yaşamaktadır.

Tanınmayan yas iki defa yaralar. Önce kayıp gelir, ardından kaybın değersizleştirilmesi.

İnsanın acısı toplumsal olarak tanınmadığında ritüelden, izinden, maddî yardımdan ve duygusal destekten mahrum kalır. Üstelik kişi kendi yasından da şüphe etmeye başlayabilir. "Bu kadar üzülmeye hakkım var mı?" sorusu, toplumun acının içine yerleştirdiği küçük bir gardiyandır.

Cinsiyetlendirilmiş Gözyaşı

Yas kültürü kadın ve erkek bedenlerini farklı biçimlerde terbiye eder. Pek çok toplumda kadınların ağlaması, ağıt yakması ve duygularını göstermesi beklenirken erkeklerin güçlü, sessiz ve denetimli kalması istenir. Kadın kederin görünür yüzüne, erkek cenazenin idarî işlerine yerleştirilir.

Kadınlar ölünün yıkanması, evin hazırlanması, taziye ziyaretçilerinin ağırlanması, yemek düzeni ve hatıraların korunması gibi görünmez yas emeğinin büyük kısmını üstlenebilir. Tarihî çalışmalar da ölüm, defin ve yas çevresindeki iş bölümünün toplumsal cinsiyet ve statüye göre düzenlendiğini göstermektedir.

Buradaki çelişki açıktır: Kadın acının yükünü taşır, erkek ölüm hakkında kamusal konuşma yetkisini elinde tutar. Kadın ağıt yakar, erkek vaaz verir. Kadın ölünün bedenine dokunur, erkek cenaze safının önüne geçer. Kadın hatırayı saklar, erkek mirası yönetir.

Erkeklik de bu düzenin mutlu efendisi değildir. "Erkek ağlamaz" buyruğu, erkeğin acısını ortadan kaldırmaz; ona başka çıkışlar bulur. Bastırılmış yas bazen öfkeye, içkiye, saldırganlığa, hastalığa veya uzun suskunluklara dönüşür. Toplum erkeğin gözyaşını yasaklarken onun şiddetini şaşkınlıkla seyreder.

Kadına fazla ağladığı, erkeğe ağladığı için hesap sorulur. Patriyarka iki cinsi de yaralar; yalnız yaraların biçimini farklılaştırır.

Cemaat: Teselli Eden El, Denetleyen Göz

Cemaat yası insanı yalnızlıktan kurtarabilir. Komşular gelir, yemek taşır, ev işlerini üstlenir, gece yanında kalır. İnsan kendi cümlesini kuramadığında ortak dualar, sûreler, ilâhiler ve taziye sözleri onun adına konuşur. Yasın taşınması için bir toplumsal beden oluşur.

Fakat aynı cemaat, yasin nasıl tutulacağını denetlemeye başladığında merhamet baskıya dönüşür.

Dul kadının ne zaman dışarı çıkacağı, hangi renkte giyineceği, ne zaman yeniden evlenebileceği konuşulur. Genç birinin cenazede yeterince ağlamaması eleştirilir. Başka biri çok ağladığı için "kadere isyan etmekle" suçlanır. Cenazede kimin bulunduğu, kimin bulunmadığı, kimin öne çıktığı, kimin arka sırada kaldığı kaydedilir. Ölüm evi, kimi zaman mahallenin ahlâk mahkemesine dönüşür.

Cemaatin ahlâkı, yaslıya nasıl davranılacağını belirlediği kadar ölünün nasıl hatırlanacağını da belirler. Ölünün kusurları susulur, iyilikleri büyütülür. Bu suskunluk merhamet olabilir; fakat bazen hakikatin üzerinin örtülmesidir. Zalim bir babanın cenazesinde çocuklarından onu aziz gibi anlatmaları beklenebilir. Kendisine eziyet eden eşinin ardından ağlamayan kadın vicdansız sayılabilir.

Her ölüm, öleni iyi insan yapmaz.

Yasin haysiyeti, ölünün hayatına ilişkin yalan söylemeyi gerektirmez. İnsan birinin ölümüne üzülebilir, ona öfkeli kalabilir, hatta ölümünden sonra rahatlama hissedebilir. Duygular ahlâk zabitasının emriyle tek sıraya girmez.

Yasin sosyolojisi bize rahatsız edici bir şey söyler: Toplum yalnız nasıl yaşayacağımızı değil, kimin için ne kadar ağlayacağımızı da belirlemeye çalışır. Bazı ölümlere bayrak indirir, bazılarını duvar örer. Bazı annelerin gözyaşını kutsal, bazılarınınkini şüpheli sayar. Bazı cesetlerin başında nutuk çeker, bazılarının adını anmayı suç hâline getirir.

Bu yüzden yas, yalnız psikolojik iyileşme meselesi değildir. Tanınma, haysiyet ve adalet meselesidir.

Bir toplumun ahlâkı mezarlıklarında okunabilir. Mezar taşlarının büyüklüğünde değil; isimsiz bırakılan ölülerinde, yalnız bırakılan yaşlılarında, cenazesine izin verilmeyenlerin sessizliğinde okunur. Yaşayanlar arasındaki eşitsizlik ölümden sonra sürüyorsa, toprağın adaleti toplumun adaletsizliğini temizlemeye yetmez.

Filozof Kirpi: "Ölüm herkesi eşitler derler; oysa toplum, mezarın başında bile kimi insan sayacağına karar vermeye devam eder."

5. İSLÂM'DA YAS: SABIR, GÖZYAŞI VE KADER ARASINDAKİ GERİLİM

İslâm toplumlarında ölümün ardından en sık duyulan cümlelerden biri şudur: "Sabretmek lâzım." Cümle doğrudur; fakat çoğu zaman yanlış ağızda, yanlış zamanda ve yanlış maksatla söylenir. Henüz evlâdının cesedi soğumamış bir anneye sabır dersi veren kişi, bazen dinî bir hakikati hatırlatmaktan çok kendi duygusal yetersizliğini örtmektedir. Acının karşısında ne söyleyeceğini bilemeyen insan, kaderi hazır cevap olarak kullanır. Böylece yasinin yarasına merhem sürmez; yaranın üstüne teolojik bir kapak kapatır.

İslâm'da yas meselesi, gözyaşı ile iman; keder ile teslimiyet; ölümün kabulü ile ölüm karşısındaki insanî isyan arasında kurulmuş hassas bir dengedir. Bu denge bozulduğunda iki kaba uç belirir. Bir tarafta ölümü

bütününü metafizik teselliye çevirerek insanın acısını küçümseyen vaaz dili vardır. Öte tarafta ölümün ilâhî ve ahlâkî ufkunu bütününü silerek yası yalnız psikolojik boşalma sayan seküler indirgemecilik bulunur.

Oysa Müslüman yas kültürünün en güçlü tarafı, insanın ağlamasına izin verirken gözyaşını anlamsızlığa teslim etmemesidir.

Yakub'un Gözleri: Peygamber de Yas Tutar

Kur'ân'daki en çarpıcı yas anlatılarından biri Hz. Yakub'un oğlu Yusuf için duyduğu kederdir. Yakub, Yusuf'un öldüğünü kesin olarak bilmediği hâlde onun yokluğuyla yaşar. Yıllar süren özlemi gözlerine yerleşir; Kur'ân, gözlerinin üzüntüden ağardığını ve kederini içinde tuttuğunu bildirir. Ardından Yakub, sıkıntısını ve hüznünü yalnız Allah'a arz ettiğini söyler. Bu anlatı, yas ile iman arasında çoğu vaizin kurduğundan daha derin bir ilişki bulunduğunu gösterir.

Yakub peygamberdir; fakat peygamberliği onu acıdan muaf tutmaz. Oğluna duyduğu özlem, tevekkül eksikliği olarak mahkûm edilmez. Ağlaması, kaderi inkâr ettiği anlamına gelmez. Tam tersine, hüznünü Allah'a taşıması, acının inanç içindeki yerini gösterir.

Demek ki sabır, üzülmemek değildir.

Sabır, duygusuzluk hiç değildir.

Sabır; acı insanı parçalarken zulme, inkâra, vicdansızlığa ve kendini yok etmeye teslim olmamaktır. İnsan ağlar, fakat gözyaşını kötülüğe çevirmemeye çalışır. Kederini bastırmaz; ona bir istikamet verir. Hz. Yakub'un yasındaki ahlâk budur: Acı vardır, umut da bütününü ölmemiştir.

Bugünün dinî kabalığı ise Yakub'un gözlerini görmez, yalnız "sabır" kelimesini görür. Yaslı kişiye ağlamaması, sormaması ve öfkelenmemesi öğütlenir. Böylece sabır, ruhun olgunluğu olmaktan çıkarılıp itaatkâr suskunluğun sopasına dönüştürülür.

Hz. Peygamber'in Gözyaşı

Hz. Peygamber'in oğlu İbrahim'in ölümünde gözyaşı döktüğünü aktaran rivayet, İslâm'da yasın temel ölçülerinden birini verir. İbrahim son nefeslerini verirken Hz. Peygamber'in gözlerinden yaşlar akar. Kendisine bu durum sorulduğunda gözün ağladığını, kalbin hüznlendiğini; fakat insanın Rabbini hoşnut etmeyecek sözler söylememesi gerektiğini belirtir.

Bu tavır, yasın inkârı ile sınırsız taşkınlık arasındaki hattı çizer. Gözyaşı yasaklanmaz. Kalbin hüznlenmesi iman kusuru sayılmaz. Ölüm karşısında insanın içinin parçalanması fitrî kabul edilir. Sınır, acının bulunmasında değil; acının insanı hangi söze ve hangi fiile sürüklediğindedir.

Fakat tarih boyunca bu ince ölçü çoğu zaman kaba bir yasaklılığa çevrilmiştir. Ağlayan kadına "İsyan etme", kederini ifade eden erkeğe "İmanlı insan böyle davranmaz" denmiştir. Yas tutanın yanında oturmak yerine ona akide sınavı yapılmıştır. Cenaze evi, bazen merhametin değil, dinî görgüsüzlüğün sahnesine dönüşmüştür.

İnsan acı çekerken kelimeleri düzenli olmayabilir. "Neden?" diye sorabilir. Allah'a sitem edebilir. Ölen kişiye kızabilir. Kendisini suçlayabilir. Bunların her birini hemen itikadî sapma diye damgalamak, insan ruhunu tanımamaktır. Teoloji, yasının cümlesini mahkemeye vermeden önce onun hangi yangının içinden konuştuğunu anlamalıdır.

Allah insanın gözyaşından ürkmeyiz. Bazı dindarlar ürker; çünkü gözyaşı, ezberlenmiş cevapların yetersizliğini açığa çıkarır.

Sabır mı, Duygusal Sansür mü?

Sabır, İslâmî ahlâkın merkezi kavramlarından biridir; ancak kavramın siyasî ve toplumsal kullanımı ayrıca sorgulanmalıdır. Sabır bazen insanın kendi acısı karşısında gösterdiği ahlâkî dirençtir. Bazen de güçlülerin mağdura verdiği nasihattir.

Evladı ihmâl yüzünden ölen anneye sabır tavsiye edilir; ihmâlî gerçekleştiren kurumdan hesap sorulmaz. İş cinayetinde ölen işçinin ailesine kader anlatılır; güvenlik tedbirlerini almayan patronun sorumluluğu konuşulmaz. Savaşta çocuğunu kaybedenlere takdir-i ilâhî hatırlatılır; o bombayı atanların, satanların ve alkışlayanların adı gizlenir.

Burada sabır, ahlâkî bir erdem olmaktan çıkıp siyasî uyuşturucuya dönüşür.

Kader inancı, insan fiillerinin sorumluluğunu ortadan kaldırmaz. Bir ölümün ilâhî bilgi ve takdir dâhilinde bulunması, o ölüme sebep olan insanın suçunu temizlemez. Freni yapılmamış otobüs devrildiğinde "Ecel geldi" demek, teknik ihmâlî kutsal sisin içine saklamaktır. Ecel inancı, cinayet dosyasını kapatan bir mühür değildir.

Yaslı insana sabır öğütleyenlerin önce adalet için ses çıkarması gerekir. Adalet olmadan anlatılan kader, zalimin işine yarayan bir metafiziktir.

Filozof Kirpi: "Kader, suçlunun elini yıkadığı kutsal bir lavabo değildir."

Ölümü Hatırlamak: Gazzâlî'nin Terbiye Edici Sonu

17

Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*'in son kitabını ölümün ve ölümden sonrasının hatırlanmasına ayırır. Ona göre ölümü düşünmek, hayatı değersizleştirmek için değil; nefsin sınırsızlık vehmini kırmak için gereklidir. Makam, servet, iktidar ve şöret, ölüm karşısında geçici emanetler hâline gelir. Ölüm tefekkürü insanı dünyadan kaçmaya değil, dünyanın sahte ebedilik iddiasına karşı uyanık olmaya çağırır.

Gazzâlî'nin ölüm anlayışı, yasin ahlâkî tarafını da düşünmemize yardım eder. Başkasının ölümü, yaşayan kişiye kendi faniliğini hatırlatır. Cenaze yalnız ölenin yolculuğu değildir; geride kalanların kibirlerine kurulmuş sessiz bir mahkemedir. Tabut, toplumsal unvanları taşımaz. Müdür, bakan, şeyh, profesör, zengin ve yoksul aynı kefene muhtaçtır.

Fakat ölümü hatırlama öğretisi yanlış kullanıldığında hayat düşmanlığına dönüşebilir. Dünyayı bütünüyle değersizleştirmek, yaşayanların hakkını küçümsemeye yol açar. "Nasıl olsa dünya fânîdir" diyen kişi, yoksulluğu, adaletsizliği ve zulmü önemsizleştirebilir. Oysa fanilik, hayatı değersiz kılmaz; sınırlı olduğu için daha kıymetli hâle getirir.

Ölüm, ekmeği küçültmez. Çocuğun gözyaşını geçersiz kılmaz. Adaleti ertelemez.

Âhiret inancı, dünyadaki ahlâkın iptali değil, hesabın genişlemesidir.

Cenaze, Defin ve Cemaatin Elleri

İslâmî cenaze uygulamaları ölünün yıkanması, kefenlenmesi, cenaze namazı ve mümkün olduğunca geciktirilmeden defnedilmesi çevresinde şekillenir. Bu uygulamalar, ölüm bedenini ailenin özel mülkü olmaktan çıkarıp cemaatin ortak sorumluluğuna taşır. Ölüyü yıkamak, taşımak ve toprağa vermek, yaşayanların son hizmetidir. Çeşitli Müslüman topluluklarındaki ölüm ve yas araştırmaları; defin, dua, Kur'ân okuma, taziye, yemek ve mezar ziyaretinin yaslı aileye hem dinî anlam hem de toplumsal destek sağladığını göstermektedir.

Cenaze namazının rükûsuz ve secdesiz oluşu bile sembolik bakımdan düşündürücüdür. Cemaat ayakta durur; ölü önündedir. Orada gösterişli bir ibadet koreografisi yoktur. Dua, şahitlik ve uğurlama vardır.

Ölünün süratle defnedilmesi beden haysiyetini korur; fakat modern şehir hayatında bu hız bazen yakınların vedasını yaşamasına fırsat bırakmayabilir. Uzakta yaşayan aile üyeleri yetişemez, ölüm haberi ile defin arasındaki süre birkaç saate sıkışır. Dinî hassasiyet ile psikolojik vedalaşma ihtiyacı arasında yeni bir denge düşünülmelidir. Gelenek, yaşayanın ruhunu ezmeden korunmalıdır.

Taziye de yalnızca birkaç kalıp cümle söylemek değildir. Yaslı kişinin yükünü paylaşmak, evine yemek götürmek, çocuklarına bakmak, borcunu ve gündelik ihtiyaçlarını düşünmek demektir. İslâmî merhamet, cenaze evinde güzel konuşmaktan önce işe yarar bir el uzatmayı gerektirir.

Boş cümlelerle dolu bir oda, bazen yalnızlıktan daha yorucudur.

Mevlânâ: Ayrılığın Şiire Dönüşmesi

Mevlânâ'nın Şems-i Tebrizî ile kurduğu ilişki ve Şems'in kayboluşunun ardından yaşadığı dönüşüm, İslâm düşüncesinde yasın yaratıcı imkânını gösteren büyük örneklerden biridir. Şems'in yokluğu, Mevlânâ'nın şiirinde aşk, ayrılık, arayış ve içsel dönüşümün güçlü damarlarından birine dönüşür. Modern popüler kültürün Mevlânâ'yı sürekli gülümseyen, her derde birkaç cümlelik "pozitif enerji" dağıtan bir gönül tüccarına çevirmesi, onun şiirinin altında çalışan kederi görünmez kılar. Şems'in kaybı ile şiirsel üretim arasındaki bağ, çağdaş çalışmalarda da aşk ve yasın birbirine dolanması üzerinden tartışılmaktadır.

Mevlânâ'da vuslat düşüncesi ayrılığın gerçekliğini iptal etmez. Şeb-i arûs, ölümün biyolojik acısını inkâr eden neşeli bir slogan değildir. Ölümü ilâhî kavuşma olarak yorumlama girişimidir. Bu yorum, geride kalanların ağlamasını hükümsüz kılmaz.

18

Tasavvufun olgun tarafı, ayrılığı dönüştürür. Çürümüş tarafı ise acıyı romantikleştirir.

Her yas şiire dönüşmez. Her kayıp insanı derinleştirmez. Bazı ölümler insanı ezer, dilini söker, yıllarca karanlıkta bırakır. Acıyı mutlaka "manevî fırsat" diye pazarlamak, yaslı kişiye yeni bir yük bindirmektir. İnsan kaybettiği kişinin ardından büyük bir bilge olmak zorunda değildir. Bazen yalnızca ayakta kalması yeterlidir.

İbn Arabî: Ölüm, Berzah ve Biçim Değiştiren Varlık

İbn Arabî'nin düşüncesinde ölüm, mutlak yokluk anlamına gelmez; varlığın bir hâlden başka bir hâle geçişidir. Berzah, görünen dünya ile âhiret arasındaki basit bir bekleme odası değil, farklı varlık düzeylerini birbirine bağlayan ara alandır. Onun hayal, berzah ve ilâhî tecellî anlayışı, ölümün insanı hiçliğe değil, başka bir idrak biçimine taşıdığı düşüncesini besler.

Bu metafizik çerçeve, yaslı kişiye ölümün son söz olmadığı umudunu verebilir. Fakat metafizik umut, beden yokluğunu ortadan kaldırmaz. "O başka bir âlemde yaşıyor" cümlesi doğru kabul edilse bile, bu dünyadaki sandalyesi boştur. İnsan metafizik bakımdan kavuşmaya inanabilir; bedensel ayrılığın acısını yine de yaşar.

Teolojinin vazifesi yokluğu inkâr etmek değildir. Yokluğun mutlak olmadığını söylerken, dünyadaki eksilişe saygı göstermektir.

Kerbelâ: Yasın Adalet Dönüşmesi

Kerbelâ, İslâm tarihindeki yas kültürünün kişisel acıyı aşarak ahlâkî ve siyasî hafızaya dönüştüğü en güçlü olaylardan biridir. Hz. Hüseyin ve beraberindekilerin öldürülmesi, özellikle Şiî gelenekte Muharrem, Âşûrâ, mersiye, matem meclisleri ve ta'ziye temsilleri aracılığıyla canlı tutulmuştur. Ta'ziye geleneğinde Kerbelâ

yalnız geçmişte gerçekleşmiş bir olay olarak anlatılmaz; ritüel zaman içinde yeniden yaşanır ve topluluk kendisini Hüseyin'in adalet talebiyle ilişkilendirir.

Alevî-Bektaşî geleneğinde de Kerbelâ hafızası oruç, mersiye, nefes ve matem pratikleriyle taşınır. Hüseyin'e duyulan yas ile Yezid'e yönelen ahlâkî öfke, topluluk kimliğinin önemli unsurlarından biridir.

Kerbelâ yası, ölünün ardından ağlamaktan fazlasıdır. Zulmün unutulmasını reddeder. Burada gözyaşı, tarihî hafızanın mürekkebidir. Hüseyin'in ölümü yalnız "takdir-i ilâhî" diye anlatılsaydı, Yezid'in siyasî sorumluluğu silinirdi. Kerbelâ'nın ahlâkî gücü, kader ile cinayeti birbirine karıştırmamasından gelir.

Her ölüm kader içinde gerçekleşebilir; her öldüren mâsum değildir.

Bununla birlikte matem ritüelleri de eleştirel akıldan muaf tutulamaz. Bedenin yaralanması, acının gösteriye dönüşmesi, mezhebî nefretin diri tutulması veya tarihî yasin güncel insanlara düşmanlık üretmesi, Hüseyin'in adalet talebini gölgeleyebilir. Hüseyin'i anmak, yalnız Yezid'e lânet okumakla tamamlanmaz. Her çağın Yezid'ini iktidarda, servette, mezhepçilikte ve kendi nefsimizde teşhis etmeyi gerektirir.

Bin dört yüz yıl önceki zalime öfkelenip bugünkü zalimin sofrasında oturan kişinin mateminde ahlâk değil, kostüm vardır.

Yasin İslâmî Ahlâkı

İslâm'da yasin ahlâkı üç temel sorumluluk taşır: Ölene haysiyet, yaslıya merhamet, ölüme sebep olan haksızlık karşısında adalet.

Ölene haysiyet; bedeninin korunması, borçlarının ve haklarının gözetilmesi, ardından yalan ve iftira üretilmemesi demektir. Yaslıya merhamet; ona ne zaman ağlayacağını, ne zaman susacağını ve ne zaman toparlanacağını buyurmamaktır. Adalet ise ölümü yalnız metafiziğe havale etmeden insanî sorumluluğun izini sürmektir.

İslâmî yasin büyük imkânı, ölümü hiçlik olarak görmemesidir. Büyük tehlikesi ise âhiret inancını dünyadaki acıyı küçümsemek için kullanmasıdır. "Nasıl olsa cennette buluşacaksınız" cümlesi umut verebilir; fakat çocuğunu kaybeden annenin bugünkü boşluğunu doldurmaz.

İnsan cennete inanırken mezarın başında ağlayabilir.

Gözyaşı, âhireti inkâr etmez. Sevginin bu dünyadaki bedenini kaybettiğini söyler.

Filozof Kirpi: "Sabır, gözyaşını susturmak değil; gözyaşının içinden geçerken zalimin adını unutmamaktır."

6. KONFÜÇYÜS'TEN BUDDHA'YA: DOĞU'DA ATALAR, GEÇİCİLİK VE KOZMİK DÖNÜŞÜM

"Doğu insanı ölümü kabullenir" cümlesi, medeniyetler üzerine kurulmuş en tembel genellemelerden biridir. Sanki Çinli, Hintli, Tibetli, Japon yahut Budist insan sevdiğini kaybettiğinde kalbi kırılmaz; birkaç metafizik söz söyleyip kozmik düzene geri döner. Batı'nın yas tuttuğu, Doğu'nun ise tevekkülle gülümsediği düşünülür. Bu tasvirde Doğu, acı çekmeyen bilge insanların yaşadığı devasa bir meditasyon salonuna çevrilir.

Oysa "Doğu" diye tek bir yas kültürü yoktur. Konfüçyüsçü Çin'de yas, aile sorumluluğu ve toplumsal düzenle örülüdür. Zhuangzi'de ölüm, varlığın büyük dönüşümünün parçasıdır. Budizm, kederi geçicilik ve bağlanma üzerinden çözümler. Tibet geleneği, ölüyü ara varlık hâllerinden geçiren ayrıntılı bir ritüel evren kurar. *Bhagavad Gita* ise yas ile görev, merhamet ile savaş, beden ölümü ile ruhun sürekliliği arasındaki çetin gerilimin tam ortasında durur.

Bu gelenekler birbirine benzeyen birkaç kelimeyle özetlenemez. Kimisi yası ritüelle terbiye eder, kimisi kozmik dönüşüme yerleştirir, kimisi benliğin yanılmasıyla yüzleştirir. Fakat hiçbirinde insanın kaybı basit değildir.

Ölüm karşısında sakın görünmek, her zaman daha az acımak anlamına gelmez. Bazen kültür, çığılı sessizliğin içine gömmeyi öğretmiştir.

Konfüçyüs: Yas, Evlâtlık Borcunun Son Taksiti Değildir

Konfüçyüs düşüncesinde yas, yalnız ölene duyulan özlemin ifadesi değildir; insanı insan yapan ilişkilerin ahlâkî biçimde sürdürülmesidir. Anne ve baba, çocuğun hayatındaki ilk bakım, güven, dil ve dünya kaynağıdır. Bu nedenle ebeveynin ölümünün ardından tutulan yas, sıradan bir toplumsal nezaket değil, *xiao* denilen evlâtlık bağlılığının devamıdır.

Konfüçyüs, ebeveynler için geleneksel olarak uygulanan üç yıllık yas süresinin kısaltılmasına karşı çıkar. Bunun gerekçesini de çocuğun hayatının ilk yıllarında bütünüyle anne ve babasının bakımına muhtaç olmasıyla ilişkilendirir. Yas böylece karşılıklı borç hesabına indirgenmez; insanın kendisini var eden ilişkiye karşı gösterdiği minnetin zamana yayılmış biçimi hâline gelir. Konfüçyüsçü düşüncede üç yıllık yas, kronolojik olarak her durumda tam otuz altı ay anlamına gelmekten çok, kişinin gündelik rahatlığından ve kamusal iştahından çekilmesini simgeleyen ağır bir ahlâkî dönemdir.

Fakat Konfüçyüs'ün asıl dikkati ritüelin dış görünüşünden çok içtenliğine yönelir. O, keder taşımayan bir yas törenini kabul etmez. Cenaze kurallarının kusursuz biçimde uygulanması, insanın içinde hakikî bir üzüntü yoksa ahlâkî değer üretmez. Biçim gereklidir; fakat duygu olmadan biçim, ölünün çevresinde oynanan soğuk bir tiyatroya dönüşür. Konfüçyüs'e göre cenazede gösterişli ayrıntılardan önce yaslının gerçek sıkıntısı önemlidir.

Bu nokta, Konfüçyüsçülüğün mekanik törenler bütünü olarak okunmasını zorlaştırır. Ritüel insanın yerine ağlamaz; insanın dağılmış duygusuna biçim verir. Acıyı ortadan kaldırmaz, ona hareket alanı açar. Ne zaman susulacağını, hangi kıyafetin giyileceğini, gündelik hayata nasıl dönüleceğini ve ölünün atalar arasına nasıl yerleştirileceğini belirler.

Konfüçyüsçü yas anlayışında birey, ölüm karşısında kendi başına bırakılmaz. Aile, atalar ve topluluk aynı zaman çizgisinde buluşur. Ölen ebeveyn görünür dünyadan çekilir; fakat aile tarihinden silinmez. Anma törenleri, atalara sunular ve aile içindeki hatırlama pratikleri, yaşayanların kendilerini yalnız bugünün çocukları değil, geçmişten geleceğe uzanan bir ahlâk zincirinin halkaları olarak görmelerini sağlar.

Ne var ki bu düzenin de karanlık tarafı vardır. Aile bağlılığının aşırı kutsanması, bireyin gerçek duygusunun toplumsal göreve kurban edilmesine yol açabilir. Seviilmeyen, şiddet uygulayan yahut çocuklarını ihmal eden bir ebeveynin ardından da aynı yas performansının beklenmesi, ahlâkî ikiyüzlülüğe dönüştürebilir. Ritüel, duyguyu eğittiği kadar bazen ona yalan söylemeyi de öğretebilir.

İnsan, yalnız anne veya baba olduğu için birine sonsuz minnet borçlu değildir. Biyolojik bağ ahlâkî dokunulmazlık sağlamaz. Konfüçyüsçü aile ahlâkı, bakımın karşılıklılığını unutursa yas, sevginin dili olmaktan çıkar; hiyerarşinin ölümden sonraki disiplini hâline gelir.

Xunzi: Kederin Taşmasına Set Çekmek

Xunzi, ritüelin insan duygularını bastırmak için değil, onları biçimlendirmek için gerekli olduğunu düşünür. Ona göre insan, sevdiği kişiden ayrıldığında doğal olarak özlem ve keder duyar. Yas törenleri bu duyguyu yok etmez; ölçüsüzce dağılmasını, toplumsal hayatı tamamen yutmasını ve insanı kendi acısının tutsağı hâline getirmesini önler.

Xunzi'nin yaklaşımında ritüel, duygunun düşmanı değil mimarıdır. İnsan kederini nasıl yaşayacağını doğuştan bütünüyle bilmez. Acı kendiliğinden gelir; fakat onunla nasıl davranılacağı öğrenilir. Müzik, giysi, beden hareketleri, defin sırası ve yas süresi, iç dünyanın dış dünyada bir şekil kazanmasını sağlar. Xunzi'nin ritüel ve müziğe verdiği önem, ahlâkî gelişimin yalnız akıl yürütmeye değil, duyguların eğitilmesiyle gerçekleştiğini gösterir.

Burada modern psikolojinin geç keşfettiği bir bilgi vardır: İnsan acısını yalnız konuşarak işlemez. Bedenin, sesin, tekrarın ve ortak hareketin de yas içinde vazifesi vardır. Xunzi, töreni akıl dışı bir kalıntı olarak değil, insan tabiatının taşkınlıklarını insanî bir düzene dönüştüren kültürel sanat olarak görür.

Fakat ritüelin ölçü üretmesi, iktidarın da iştahını kabartır. Hangi kederin ölçülü, hangi gözyaşının aşırı olduğuna kim karar verecektir? Devlet, aile yahut din otorite, Xunzi'nin duyguyu eğiten ritüelini kolaylıkla itaat teknolojisine çevirebilir. Ölünün ardından ne kadar ağlanacağına hükmeden düzen, yaşayanın iç dünyasına el koymuş olur.

Ritüel acıya kap verir; kap insanın boğazına geçirilirse artık merasim değil tahakkümdür.

Mozi: Ölünün Ardından Yaşayarı Yoksullaştırmak

Konfüçyüsçü cenaze törenlerinin bütün Çin düşünürleri tarafından kabul edildiği sanılmamalıdır. Mozi, uzun yas dönemlerini, pahalı cenazeleri ve gösterişli defin uygulamalarını sert biçimde eleştirir. Ona göre toplumun üretimini durduran, aileleri yoksullaştıran ve kaynakları ölümlerin ihtişamına harcayan törenler ortak yarara zarar verir.

Mozi'nin itirazı bugün de yabancı değildir. Yoksul bir ailenin itibarlı bir cenaze düzenlemek için borçlanması, mezar taşı ve tören masrafları altında ezilmesi, ölünün haysiyetini korumaz. Toplumsal gösteriş, yasin üzerine pahalı bir kostüm giydirir.

Konfüçyüs duygunun ritüelsiz dağılacığından korkarken Mozi, ritüelin ekonomik bir asalaklığa dönüşmesinden korkar. İkisinin arasındaki gerilim hâlâ canlıdır: İnsan ölümlerini onurlandırmalıdır; fakat yaşayan çocukların ekmeğini mezar gösterişine gömmemelidir.

Ölüye saygı, yaşayarı yoksullaştırma hakkı vermez.

Zhuangzi: Ölümü Büyük Dönüşüme Bırakmak

Zhuangzi'nin eşinin ölümünün ardından bir kaba vurarak şarkı söylemesi, Doğu yas kültürü hakkında en çok aktarılan ve en çok yanlış anlaşılan sahnelerden biridir. Dostu Huizi onu bu hâlde görünce şaşırır. Yıllarca birlikte yaşadığı, çocuklarını büyüten eşinin ardından ağlamamak bir yana, şarkı söylemesini ölçsüz bulur.

Zhuangzi ise başlangıçta elbette kederlendiğini belirtir. Ardından eşinin doğmadan önceki hâlini, biçimsizliği, yaşamın ortaya çıkışını ve şimdi yeniden büyük değişim sürecine katılmasını düşündüğünü anlatır. Ona göre doğum ve ölüm, mevsimlerin geçişi gibi varlığın dönüşümleridir. Ölüme karşı durmaksızın feryat etmek, dönüşümün düzenini kavrayamamak anlamına gelebilir.

Bu anlatı duygusuzluk manifestosu değildir. Zhuangzi, ilk kederini inkâr etmez. Yası bir noktada kozmik düşünceye dönüştürür. Eşinin ölümüyle açılan boşluğu, hayatın sabit bir öz değil, sürekli bir biçim değiştirme hareketi olduğunu kavrayarak taşımaya çalışır.

Zhuangzi'nin kâseye vuruşu kahkaha değildir; cenaze davuludur. Ölümü küçümsemez, insanın ölümü kendi benliğine yapılmış kişisel bir hakaret gibi görmesine itiraz eder.

Yine de bu düşünce kolayca kötüye kullanılabilir. “Her şey dönüşümdür” cümlesi, yasının acısını erken kapatmak için söylenirse kozmik bilgelik değil, duygusal kabalık üretir. Mevsimler değişir; fakat ölen çocuk ilkbaharda geri gelmez. Varlığın dönüşümü, tekil insanın benzersizliğini ortadan kaldırmaz.

Kozmos için dönüşüm olan şey, anne için evlât kaybidir.

Buddha: Geçiciliği Bilmek, Acımamak Değildir

Budist düşüncenin yas karşısındaki temel kavramlarından biri *anicca*, yani geçiciliktir. Doğan her varlık değişir; birleşen ayrılır, oluşan çözülür. İnsan acısının önemli kaynaklarından biri, geçici olanı kalıcı sanması ve değişen varlıklara değişmeyecekmiş gibi bağlanmasıdır.

Bu öğretti çoğu zaman “Hiçbir şeye bağlanma, böylece acı çekmezsın” şeklinde kaba bir kişisel gelişim reçetesine indirgenir. Oysa Budizm sevginin tümünden ortadan kaldırılmasını değil, sevginin mülkiyet hirsından ve kalıcılık yanılsamasından arındırılmasını hedefler. Merhamet ile bağımlılık aynı şey değildir. Birini sevmek mümkündür; onu zamanın ve ölümün elinden kaçırabileceğimiz yanılığısına kapılmadan.

Kisā Gotamī anlatısı bu farkı güçlü biçimde gösterir. Çocuğu ölen kadın, onu yeniden hayata döndürecek bir çare arar. Buddha ondan, hiç ölüm yaşanmamış bir evden hardal tohumu getirmesini ister. Kadın kapı kapı dolaşır; fakat ölümün uğramadığı hiçbir ev bulamaz. Böylece kaybının yalnız kendisine verilmiş özel bir ceza olmadığını, ölümlülüğün bütün evlerin görünmeyen sakini olduğunu kavrar.

Bu hikâyenin gücü, kadına doğrudan “Ölüm tabiidir” denmemesinde yatar. Buddha ona bilgi vermek yerine tecrübe yaşatır. Çünkü yaslı insanın bilmediği şey ölümün varlığı değildir. Onun acısı, ölümün tam kendi evine gelmiş olmasıdır.

22

Kisā Gotamī başkalarının evlerini dolaşırken yalnız ölümün evrenselliğini öğrenmez; kendi acısının insanlık içindeki yerini de bulur. Kederi ortadan kalkmaz, yalnızlığından çıkar. “Yalnız benim çocuğum öldü” dünyasından “Her ev bir kayıp taşır” dünyasına geçer.

Bu, acıyı küçültmez. Ona cemaat kazandırır.

Tibet Budizmi: Ölüye Yol Tarif Etmek

Tibet Budizmi’nde ölüm, bir anda tamamlanan son değil, bilinç akışının ara hâllerden geçtiği bir süreç olarak düşünülür. *Bardo Thödol*, Batı’da yaygın biçimde “Tibet Ölüler Kitabı” adıyla bilinen metinler bütünü, ölmekte olan yahut ölmüş kişiye ara hâllerde karşılaşıacağı tecrübeleri tanıması için okunur.

Bardo düşüncesinde ölünün bilinci, yeniden doğuşa kadar süren geçişte barışçıl ve korkutucu görüntülerle karşılaşabilir. Bu görüntülerin kendi zihninin ve karmasının tezahürleri olduğunu kavraması, özgürleşme yahut daha iyi bir yeniden doğuş imkânı yaratır. Bazı Tibet geleneklerinde bu geçiş kırk dokuz günlük bir dönemle ilişkilendirilir ve metinler belirli aralıklarla okunur.

Burada yas, yalnız geride kalanın ruhsal iyileşmesi değildir. Yaşayanlar, ölünün yolculuğuna eşlik ettiklerine inanırlar. Ses, ölüm sınırını aşan bir rehberlik aracına dönüşür. Ölü artık cevap vermez; fakat ona hitap edilmeye devam edilir.

Modern psikoloji bunu ölüyü bırakmamak diye yorumlayabilir. Tibetli ritüel akıl ise ölüyü doğru biçimde uğurlamak olarak görür. İki yaklaşım arasındaki fark, yasin kültürel bağlamdan kopararak anlaşılamayacağını bir kez daha gösterir.

Fakat Tibet geleneğini egzotik bir bilgelik vitrini hâline getirmek de yanlışır. Batılı okur, *Bardo Thödol*'ü çoğu zaman ölüm sonrası bir seyahat rehberi yahut mistik kişisel gelişim kitabı gibi tüketmiştir. Oysa metin, belirli öğretim silsileleri, ritüeller, karma, yeniden doğuş ve zihnin mahiyetine ilişkin geniş bir dinî evrenin parçasıdır.

Başka kültürlerin yas metinlerini bağlamından söküp salon süsüne çevirmek, ölümlerin ardından bile kültürel yağmacılık yapmaktır.

Bhagavad Gita: Yas, Görev ve Savaşın Ahlâkî Dügümü

Bhagavad Gita, bir cenaze sonrasında değil, henüz ölümler gerçekleşmeden önce başlayan yasin metnidir. Arjuna savaş alanında karşısında akrabalarını, hocalarını ve dostlarını görünce silâhını bırakır. Kazanılacak bir krallığın, sevilen insanların kanıyla anlamını yitireceğini düşünür. Bedeni titrer, ağzı kurur, zihni karışır. Arjuna henüz ölmemiş insanların yasını tutmaktadır.

Krishna ona bedeninin geçici, özün yahut *âtman*ın ise yok edilemez olduğunu anlatır. Doğan beden ölür, ölen beden yeniden doğar; bilge kişi değişen beden için mutlak bir yokluk varmış gibi yas tutmamalıdır. Bununla birlikte Krishna, Arjuna'yı savaşçı olarak kendi *dharma*sını, yani görevini yerine getirmeye çağırır.

Bu öğreti büyük bir metafizik derinlik taşıdığı kadar ağır bir ahlâkî tehlike de barındırır. Ruh ölmez denilerek bedeninin öldürülmesi kolaylaştırılabilir mi? Ebedî öz öğretisi, savaşın somut dehşetini perdeleyebilir mi? "Görev" adına işlenen şiddet, metafizik bir teselliyle temizlenebilir mi?

Arjuna'nın krizi korkaklık değildir. Akrabalık, merhamet, sorumluluk ve siyasî görev arasındaki çatışmayı görmesidir. Krishna'nın cevabı, insanı sonuçlara bağımlı olmadan doğru eyleme çağırır; fakat hangi eylemin gerçekten doğru olduğu sorusu yorum tarihinin ortasında açık kalmaya devam eder.

23

Yas bazen insanı eylemsizleştirir. Bazen de eylemin ahlâkını sorgulamaya zorlar. Arjuna'nın titreyen eli, savaşçı zayıflığından çok insanî vicdanın son direnişi olarak da okunabilir.

Ölümsüz ruh düşüncesi, öldürmenin sorumluluğunu hafifletmemelidir. Beden geçici olabilir; ama insanın çektiği acı geçici diye önemsiz değildir.

Doğu'nun Sessizliği

Konfüçyüs, yası ritüel ve evlâtlık sorumluluğuyla biçimlendirir. Xunzi, kederin eğitilmesini savunur. Mozi, yas gösterişinin yaşayanları yoksullaştırmasına itiraz eder. Zhuangzi ölümü kozmik dönüşüme yerleştirir. Buddha, geçiciliği idrak ettirirken kederi müşterek insanlık tecrübesine açar. Tibet geleneği ölünün yolculuğuna sesle eşlik eder. *Bhagavad Gita*, yas ile görev arasındaki ahlâkî uçurumu görünür kılar.

Bunların hiçbirisi "Doğu ölümü kabullenir" cümlesine sığmaz.

Doğu'nun bazı yas kültürlerinde sessizlik vardır; fakat bu sessizlik boşluk değildir. İçinde atalar, dualar, dönüşüm fikirleri, ritüeller, karma, yeniden doğuş ve aile borçları konuşur. Bazı gelenekler ölünün yok olmadığını söyler. Bazıları benliğin zaten kalıcı olmadığını hatırlatır. Bazıları yaşayanı törene, bazıları düşünceye, bazıları merhamete çağırır.

Fakat hiçbir metafizik, sevilen kişinin dünyadaki yokluğunu bütünüyle ortadan kaldıramaz. Ataya dönüşen baba yine masaya oturmaz. Yeniden doğuşa geçen çocuk annesinin kucağına dönmez. Kozmik akış devam eder; evin içindeki saat bazen yıllarca aynı ölüm ânında kalır.

Bilgelik acıyı yok etmek değildir. Acının insanı körleştirmesine, zalimleştirmesine ve hayattan bütünüyle koparmasına engel olacak bir anlam kurabilmektir.

Filozof Kirpi: "Kozmos ölümü dönüşüm diye kaydeder; insan kalbi ise aynı hadiseyi eksilmiş bir isimle yaşar."

7. KİMİN ÖLÜMÜ YAS TUTULMAYA DEĞERDİR? YASIN AHLÂKİ VE POLİTİKASI

Her ölüm aynı biyolojik sona varır; fakat her ölüme aynı insanî değer verilmez. Bazı insanların ölümü günlerce konuşulur, yüzleri ekranlarda gösterilir, hayat hikâyeleri anlatılır. Bazı ölümler ise sayıya dönüştürülür. İsim yoktur, yüz yoktur, çocukluk yoktur, sevilen bir yemek yoktur. Yalnızca “kayıp”, “zayıat”, “göçmen”, “mülteci”, “şüpheli”, “düşman unsuru” yahut “etkisiz hâle getirilen kişi” vardır.

Dil burada masum değildir.

Bir insanın adını silip onu kategoriye dönüştürdüğünüzde, ölümünü de yas tutulabilir olmaktan çıkarırsınız. Çünkü insanlar sayılar için ağlamakta zorlanır. Sayılar akla hitap eder; yüzler vicdana. İktidar bu yüzden öldürdüğü insanın önce yüzünü siler. Onu bir anne, baba, çocuk, dost veya komşu olarak değil; güvenlik, tehdit, nüfus, yük ve istatistik olarak gösterir. Böylece ölüm gerçekleşmeden önce insanın toplumsal cenazesi kaldırılmış olur.

Yasın siyaseti tam burada başlar: Kimin kaybının gerçek kayıp sayılacağına karar verme iktidarında.

Judith Butler: Yas Tutulabilir Hayatlar

Judith Butler, bazı hayatların daha baştan yas tutulmaya değer kabul edildiğini, bazılarının ise kamusal hayal gücünün dışına itildiğini söyler. Bir hayatın “yas tutulabilir” olması, yalnız ölümünden sonra yapılan törenle ilgili değildir. O hayatın yaşarken değerli, korunmaya lâyık ve kaybedilmesi felâket sayılan bir hayat olarak tanınması gerekir.

Bir insan öldüğünde toplum “Ne büyük kayıp” diyorsa, o kişi daha hayattayken kıymetli sayılmıştır. Fakat ölüm “kaçınılmaz”, “olağan”, “yan hasar” yahut “gerekli bedel” diye sunuluyorsa, o kişinin hayatı zaten siyasî olarak düşük değerde görülmüştür.

Butler’in yaklaşımı, yas ile iktidar arasındaki görünmez bağı açığa çıkarır. Toplumlar, yalnız hayatları korumak veya yok etmek arasında tercih yapmaz; hangi hayatın korunması gerektiğini de sınıflandırır. Sınırın bir tarafında ölen çocuk “masum evlât” diye anılırken diğer tarafındaki çocuk “potansiyel tehdit” olarak görülebilir. Bir askerin ölümü millî yas doğururken sivilin ölümü haber bülteninin birkaç saniyesine sığdırılabilir. Aynı bomba, farklı bedenlere düştüğünde farklı ahlâkî diller üretir.

Burada ölümün biyolojisi değil, siyasî tercümesi değişmektedir.

Butler’in “kırılgan hayat” düşüncesi, insanın başkalarına bağımlı ve yaralanabilir bir varlık olduğunu hatırlatır. Hiç kimse kendisini tek başına hayatta tutamaz. Bedenimiz gıdaya, bakıma, barınağa, hukuka ve başkalarının merhametine muhtaçtır. Bu ortak kırılganlık teorik olarak insanları eşitleyebilir. Fakat siyasî düzen, kırılganlığı eşit biçimde dağıtmaz. Bazı bedenler korunur, bazı bedenler sürekli tehlikeye açık bırakılır.

İşte yas, bu eşitsiz dağılımı görünür kılan ahlâkî bir aynadır.

Levinas: Başkasının Ölümü Karşısındaki Sorumluluk

Emmanuel Levinas’ın düşüncesinde başkasının yüzü, insanı sorumluluğa çağırır. Yüz yalnız fizikî görünüş değildir; öldürülemeyecekmiş gibi bakarken öldürülebilir olanın savunmasızlığıdır. Başkasının yüzü bize sessizce “Beni öldürme” der.

Bu çağrı hukuk metninden önce gelir. İnsan, başkasını korumak için önce kanun okumaz. Bir yüzün acısını gördüğünde kendi özgürlüğünün sınırsız olmadığını fark eder. Levinas’a göre ahlâk, insanın kendi varlığını merkeze koymaktan vazgeçip başkasının hayatı karşısında sorumlu olduğunu anlamasıyla başlar.

Başkasının ölümü bu sorumluluğu daha da ağırlaştırır. Çünkü ölü artık kendisini savunamaz, hikâyesini düzeltemez, adına söylenen yalanlara itiraz edemez. Geride kalanların vazifesi, ölüyü kendi siyasî veya duygusal ihtiyaçlarının malzemesine dönüştürmemektir.

Devletler ölüyü sembole çevirir. Partiler onu slogana, medya görüntüye, cemaatler menkıbeye dönüştürür. Ölü insan, kısa süre içinde kendi hayatından çıkarılıp başkalarının anlatısına yerleştirilir. Bir taraf onu kahraman, başka taraf hain ilân eder. Oysa ölünün bütün hakikati bu iki kelimeye sığmaz.

Levinas'ın etiği, bize ölünün indirgenemezliğini hatırlatır. İnsan yalnız ölüm biçiminden ibaret değildir. Nasıl öldüğü önemlidir; fakat nasıl yaşadığı, kimi sevdiği, nelerden korktuğu ve hangi hayalleri yarım bıraktığı da önemlidir.

Hakikî yas, ölüyü siyasî bir tabelaya çivilemeden hatırlayabilmektir.

Derrida: Ölünün Ardından Konuşmanın İmkânsızlığı

Jacques Derrida, dostlarının ardından yazdığı metinlerde yasın büyük açmazını gösterir: Ölü hakkında konuşmak zorundayız; fakat onun adına konuşmaya hakkımız yoktur.

Susarsak unutulmasına katkı veririz. Konuşursak onu kendi kelimelerimizin içine hapsederiz.

Ölen kişi artık cümlemize itiraz edemez. "Beni yanlış anlattın" diyemez. Onu överken de küçültürken de savunmasızdır. Bu yüzden ölünün ardından konuşmak, yüksek sesli bir sahiplenme değil, mahcup bir tanıklık olmalıdır.

Derrida için dostluk, daha yaşarken gelecekteki yası içinde taşır. İki dosttan biri diğerinden önce ölecektir. Demek ki dostluk, daha başlangıcında bir vedanın ihtimalini taşır. Sevgi, faniliği iptal etmez; faniliği daha ağır hâle getirir.

25

Siyasî yas törenleri ise çoğu zaman bu mahcubiyeti kaybeder. Devlet, ölünün adına kesin cümleler kurar. Onun ne uğruna öldüğünü, neyi temsil ettiğini ve ölümünün hangi siyasî anlamı taşıdığını ilân eder. Böylece ölü, kendi sessizliğinde bırakılmak yerine resmî hikâyenin içine alınır.

Mezar taşı bazen hatıranın değil, ideolojinin mülkiyet belgesine dönüşür.

Hannah Arendt: Kamusal Görünürlük ve Dünyadan Silinmek

Hannah Arendt için insanın siyasî varlığı, başkalarının önünde görünmesi ve ortak dünyada söz sahibi olmasıyla ilişkilidir. İnsan yalnız biyolojik olarak yaşamaz; konuşarak, eyleyerek ve başkalarının hafızasında yer edinenek dünyaya katılır.

Bazı ölümler, kişiyi yalnız hayattan değil, ortak dünyadan da siler. İsimsiz mezarlar, kayıp cesetler, kayıt altına alınmayan ölümler ve yasaklanan anımlar bu ikinci ölümü üretir. Beden ölmüştür; ardından hikâyesi de kamusal alandan çıkarılır.

Bir insanın adını anmayı yasaklamak, onu ikinci defa öldürmektir.

Arendt'in düşüncesi bize yasın neden kamusal bir mesele olduğunu gösterir. Anma, yalnız özel bir duygunun paylaşılması değildir. Ölen kişinin bu dünyada yaşamış olduğunu teyit etmektir. "Buradaydı, konuştu, sevdi, korktu, itiraz etti" demektir.

Totaliter iktidarlar yalnız yaşayanların sesini bastırmaz; ölümlerin hatırasını da yönetmek ister. Kimlerin anıtı dikilecek, kimlerin mezarı gizlenecek, hangi katliam hatırlanacak, hangi acı inkâr edilecek: Bunlar tarih yazımının olduğu kadar yas siyasetinin de sorularıdır.

Unutma her zaman zamanın doğal işi değildir. Bazen örgütlü bir siyasî faaliyettir.

Paul Ricœur: Hafıza, Unutma ve Adalet

Paul Ricœur, hafıza ile tarih arasındaki ilişkiyi düşünürken hatırlamanın ahlâkî sorumluluğunu öne çıkarır. Hafıza kusursuz değildir. Seçer, değiştirir, eksiltir ve yeniden kurar. Fakat bu kusurluluk, geçmiş keyfimize göre değiştirme hakkı vermez.

Yas, hafızanın en hassas alanlarından biridir. Ölüye duyulan sevgi, onu olduğundan başka gösterme eğilimi yaratabilir. Aileler ölünün kusurlarını gizler, devletler kahramanlık hikâyeleri üretir, topluluklar kendi mağduriyetlerini büyütürken başkalarının acısını küçültebilir.

Ricœur'ün düşüncesinden hareketle adil hafıza, ne unutmanın kolaycılığına ne de hatıranın intikam makinesine dönüşmesine izin vermemelidir.

Her şeyi unutmak ahlâksızlıktır. Her şeyi yalnız kinle hatırlamak da geleceği zehirleyebilir.

Yasın ahlâkî, ölüyü unutmadan yaşayanları ölümlerin kavgasına mahkûm etmemeyi gerektirir. Tarihî acıların hatırlanması adalet talebini diri tutabilir; fakat yas, nesilden nesle düşmanlık aktaran bir miras hâline gelirse ölümlerin hatırası yeni ölümler üretmeye başlar.

Ölüyü anmak, onun intikamını sonsuza kadar sürdürmek değildir. Bazen onun uğradığı kötülüğün bir daha kimseye yapılmamasını istemektir.

Achille Mbembe: Ölüme Karar Veren İktidar

Achille Mbembe'nin nekropolitika kavramı, modern iktidarın yalnız hayatı düzenlemediğini; kimlerin ölüme terk edileceğine de karar verdiğini gösterir. Bazı topluluklar güvenlik, savaş, sınır, yoksulluk veya olağanüstü hâl gerekçeleriyle sürekli ölüm tehdidi altında tutulur.

Burada iktidar yalnız doğrudan öldürmez. İnsanları yaşanamaz şartlara terk ederek, sağlık hizmetinden mahrum bırakarak, onları açlık, susuzluk, göç ve şiddet güzergâhlarına sürükleyerek de ölüm üretir.

Nekropolitik düzende bazı hayatlar tam anlamıyla yaşanmış sayılmaz. Bu yüzden ölümleri de büyük bir kayıp olarak görülmez. Hayattayken görünmez olan kişi, öldüğünde de görünmez kalır.

Bu durum yasın ahlâkını doğrudan ilgilendirir. Bir toplum, yalnız kendi vatandaşının, kendi dininden olanın, kendi milletine mensup kişinin veya kendisine benzeyenin ölümüne ağlıyorsa orada yas ahlâkı değil, kabile narsisizmi vardır.

Kendi ölüsünü insan, başkasının ölüsünü istatistik sayan vicdan sakattır.

Devletin Yas Tekeli

Devletler millî yas ilân eder, bayrakları yarıya indirir, törenler düzenler ve belirli ölümleri ortak hafızaya yerleştirir. Bu uygulamalar toplumsal dayanışma sağlayabilir; fakat aynı zamanda hangi ölümün "millî" sayılacağına dair bir hiyerarşi kurar.

Bir felâkette ölenler için bütün ülke susturulurken başka bir felâketin kurbanları görmezden gelinebilir. Devlete yakın kişinin ölümü kamusal törene dönüşür; devletin ihmalinin kurbanı olanların aileleri adliye kapılarında yalnız bırakılabilir.

Devletin yas tutması kıymetlidir. Fakat devletin kimi zaman kendi sorumluluğunu gözyaşıyla örttüğü de unutulmamalıdır. Resmî tören, hesap vermenin yerine geçemez. Bayrak indirmek, ihmâli ortadan kaldırmaz. Nutuk, cinayet mahallini temizlemez.

En tehlikeli yas biçimlerinden biri de şehitlik kavramının siyasî araç hâline getirilmesidir. Şehitlik, birçok dinî ve millî gelenekte fedakârlığın en yüce mertebesi olarak görülür. Fakat iktidarlar bu kavramı ölümün sebeplerini sorgulatmamak için kullanabilir. İnsanların neden öldüğü, önlenip önlenemeyeceği ve kararları kimin verdiği konuşulmaz; ölüm kutsallaştırılarak siyasî hesap kapatılır.

Kutsallık, sorumluluğun mezar taşı olmamalıdır.

Bir anne evlâdının fedakârlığıyla gurur duyabilir ve aynı anda onun neden öldüğünü sorma hakkına sahip olabilir. Yas, sorgulamayı iptal etmez. Hatta bazen hakikî yas, tam da sorgulamayla başlar.

Yas Tutma Hakkı

Yas tutmak yalnız psikolojik ihtiyaç değil, insanî bir haktır. İnsan ölüsünü gömebilmeli, mezarını bilmeli, adını anabilmeli, ardından ağlayabilmeli ve hatırasını yaşatabilmelidir. Cesedi teslim edilmeyen, mezarı gizlenen veya anması engellenen kişilerin yakınları tamamlanmamış bir ölümün içinde bırakılır.

Mezarsızlık, yasin üzerine kurulmuş siyasî işkencedir.

İnsan ölünün nereye gömüldüğünü bilmediğinde beklemeye devam eder. Kapının açılacağı, telefonun çalacağı veya bir haber geleceği ihtimali ruhun içinde kapanmaz. Kayıp kişi ne tam anlamıyla hayattadır ne de ölüdür. Yakınları da ne umut edebilir ne vedalaşabilir.

Bu belirsizlik, iktidarın insan ruhu üzerinde kurabileceği en acımasız tahakküm biçimlerinden biridir. Cesedi saklamak, yalnız ölüyü değil, yaşayanların zamanını da rehin almaktır.

Yasın ahlâkı bu yüzden evrensel olmalıdır. Kimin öldüğüne bakmadan bedeninin haysiyetini, mezar hakkını, hatırlanma hakkını ve yakınlarının acısını tanımalıdır. İnsan hakları ölünün nefesi kesildiğinde sona ermez. Geride ceset hakkı, mezar hakkı, isim hakkı ve hatıra hakkı kalır.

27

Bir toplumun vicdanı, kendi ölüsüne nasıl davrandığından çok düşman saydığı ölünün bedenine nasıl davrandığında görünür.

Çünkü insanlık, sevdiğine merhamet etmekle başlamaz. Sevmediğinin haysiyetini de koruyabildiğinde başlar.

Yas bizi başkasının hayatını kendi hayatımız kadar değerli görmeye çağırır. Bu çağrı romantik değildir. Siyasî sınırları, millî kibri, mezhepçi ayrımları ve medyanın seçici merhametini rahatsız eder.

Her ölüm aynı hikâyeyi taşımaz; fakat her ölü bir hikâye taşır.

Her kayıp aynı siyasî anlama sahip değildir; fakat hiçbir insan yalnızca siyasî anlamdan ibaret değildir.

Yas, ölüyü bizim tarafımıza yazmak değildir. Onun bir zamanlar dünyada bulunduğunu, kendine mahsus bir yüzü ve sesi olduğunu kabul etmektir.

Filozof Kirpi: "Bir toplumun vicdanı, kendi ölüsüne döktüğü gözyaşıyla değil; düşmanının ölüsüne göstermeyi başardığı haysiyetle ölçülür."

8. MODERNLİĞİN YASSIZLIĞI: DİJİTAL MEZARLAR, YAPAY ÖLÜLER VE HÂFİZANIN GELECEĞİ

Eskiden ölü evden çıkardı; şimdi önce çevrim dışı kalıyor.

Telefon rehberindeki adı duruyor, mesajları silinmiyor, sosyal medya hesabı doğum gününü hatırlatıyor. Fotoğrafları "anı" başlığı altında yeniden ekrana düşüyor. İnsan, toprağa verdiği kişinin birkaç yıl önce aynı gün nerede olduğunu algoritmadan öğreniyor. Ölüm bedeni durdurmuş; dijital sistem ise onun hareketlerini taklit etmeye devam etmiştir.

Modern insan böylece tarihte ilk kez ölüleri yalnız mezarlıklarda, albümlerde ve hâtıralarda değil; etkin görünen hesaplarda, ses kayıtlarında, video arşivlerinde ve yapay zekâ tarafından üretilen cümlelerde taşımaya başlamıştır. Beden ölür, veri kalır. Fakat verinin kalması, insanın kalması mıdır?

Dijital çağın yas meselesi tam bu soruda düğümlenir.

İnsanlık binlerce yıldır ölülerin izlerini muhafaza etti. Mezar taşı dikti, ağıt söyledi, portre yaptı, mektup sakladı. Yeni olan, hâtıranın korunması değildir. Yeni olan, hâtıranın cevap vermeye başlamasıdır.

Modernlik Ölümü Gizledi, Ekran Yeniden Gösterdi

Modern toplum ölüm bedenini gündelik hayatın dışına taşıdı. Ölüm çoğunlukla hastanede gerçekleşti; ceset morga, cenaze profesyonel hizmetlere, mezarlık şehrin dışına bırakıldı. İnsanlar ölüyü daha az gördü, ölüm hakkında daha az konuştu. Fakat dijital kültür, bastırılmış ölümü başka bir kapıdan yeniden içeri aldı.

Artık bir ölüm haberi saatler içinde binlerce kişiye ulaşabiliyor. Taziye mesajları, fotoğraflar, eski videolar ve kişisel hikâyeler ortak bir dijital yas alanı oluşturuyor. Sosyal medya üzerine yapılan araştırmalar, ölen kişilerin profillerinin yaslıların onunla bağlarını sürdürmelerine, birlikte hâtırlamalarına ve daha önce bilmedikleri bazı hâtıraları öğrenmelerine aracılık edebildiğini gösteriyor.

Bu durum modern yasin yalnızlaştığı yönündeki iddiaya kısmen itiraz eder. İnternet bazen cenazeye gelemeyenleri aynı ekranın çevresinde toplar. Göçmen aileler, farklı ülkelerde yaşayan akrabalar ve fizikî olarak bir araya gelemeyen dostlar çevrim içi anma alanlarında buluşabilir. Özellikle genç kuşakların sosyal medyayı ölümün ardından hâtırlama, paylaşma ve destek arama amacıyla kullandığına ilişkin araştırmalar bulunmaktadır.

Fakat ekranın kurduğu cemaat ile cenaze evinin cemaati aynı değildir.

Ekrandaki kişi taziye mesajı bırakabilir; fakat çorba pişirmez, çocuğu okuldan almaz, yaslının yanında sabaha kadar sessizce oturmaz. Dijital yakınlık, fizikî bakımın yerini tutmadığında kıymetlidir. Yerini tuttuğunu sandığında ise merhametin ucuz taklidine dönüşür.

Bir kalp emoji, bazen samimî bir dokunuştur. Bazen de vicdanın tek tuşla ödediği düşük bedelli vergidir.

Dijital Mezar mı, Kamusal Sahne mi?

Ölen kişinin sosyal medya hesabı zamanla bir tür dijital mezara dönüşebilir. Doğum günlerinde mesajlar bırakılır, ölüm yıl dönümlerinde fotoğraflar paylaşılır, insanlar hâlâ onun hesabına hitap ederek "Seni özledim" yazar. Bu hitap biçimi, psikolojideki "süren bağlar" yaklaşımıyla uyumludur. Ölüyle ilişki bütünüyle kesilmez; biçim değiştirir.

Fakat mezarlık ile sosyal medya arasında önemli bir fark vardır. Mezar sessizdir. Platform ise veri toplar.

Mezar taşı ziyaretçinin duygusunu ölçmez, ilgisini reklâma çevirmeye çalışmaz. Sosyal medya şirketi ise yaslı kişinin neye baktığını, hangi fotoğrafta ne kadar kaldığını, kiminle etkileşim kurduğunu kaydedebilir. Ölünün hesabı aile için hâtıra alanı, şirket için kullanıcı trafiğidir.

Burada yas ilk defa ticarileştirilmiyor. Cenaze şirketleri, mezarlıklar, çiçekçiler ve dinî hizmetler uzun süredir ölüm çevresinde bir ekonomi kurmuştur. Fakat dijital ekonominin farkı, yasin davranışsal verisini sürekli toplaması ve insanın en savunmasız hâlini algoritmik değere dönüştürmesidir.

Bir insan babasının eski videosunu seyrederken şirket yalnızca onun kederine tanıklık etmez; dikkat süresini de hesaplar.

Kapitalizm ölüyü diriltemez, fakat yasinın özleminden abonelik üretebilir.

Yasin Gösteriye Dönüşmesi

Sosyal medya, yası kamusal hâle getirirken samimiyet ile gösteri arasındaki sınırı bulanıklaştırır. İnsan gerçekten acısını paylaşmak isteyebilir. Dostlarından destek bekleyebilir. Ölen kişiyi geniş bir çevreye tanıtmayı ahlâkî bir sorumluluk sayabilir.

Fakat aynı paylaşım beğeni, görünürlük ve kişisel imaj üretiminin parçasına da dönüşebilir.

Ölünün fotoğrafının altına yazılan uzun metin, bazen ölü için değil, yazarın ne kadar duygulu, sadık ve derin biri olduğunu göstermek için kurulabilir. İnsan başkasının ölümünü kendi kişisel markasının dekoruna çevirebilir. Cenaze fotoğrafı, acının belgesi olmaktan çıkarak dijital kişiliğin aksesuarı hâline gelir.

Elbette dışarıdan bakarak her paylaşımın niyetini yargılamak mümkün değildir. Sessiz yas samimî olabileceği gibi kamusal yas da samimî olabilir. Sorun paylaşmakta değil; ölünün, yaşayanın görünürlük arzusuna teslim edilmesindedir.

Yas paylaşılabilir. Fakat teşhir edilmemelidir.

29

Ölen kişinin hastanedeki son görüntüsünü, cesedini, ağır hastalık dönemini veya mahrem yazışmalarını onun rızası olmadan yayımlamak, sevginin değil mülkiyet duygusunun eseridir. “Ben onun yakınıyım” demek, ölünün bütün mahremiyetine sahip olmak anlamına gelmez.

Ölü konuşamaz; bu yüzden mahremiyeti daha az değil, daha çok korunmalıdır.

Sanal Cenazeler ve Bedensiz Cemaat

Sanal gerçeklik ortamlarında düzenlenen cenazeler ve anma törenleri, dijital yasin yeni biçimlerinden biridir. Kullanıcılar avatarlarıyla bir araya gelebilir, ölen kişinin dijital temsili çevresinde konuşabilir ve müşterek bir ritüel kurabilir. 2025'te yayımlanan nitel bir çalışma, sanal dünyalardaki cenazelerin bazı katılımcılara toplumsal destek, duygusal ifade ve ortak hâtırlama alanı sağladığını; bununla birlikte dijital kimlik, kuşak farkları ve gerçeklik duygusu bakımından karmaşık tecrübeler ürettiğini ortaya koymuştur.

Sanal cenazeyi küçümsemek kolaydır. “Gerçek cenaze değildir” denebilir. Oysa ritüelin gerçekliği yalnız fizikî mekânla belirlenmez. İnsanlar gerçekten üzüyor, birbirini destekliyor ve ölüyü hâtırlıyorsa, yaşanan tecrübe bütünüyle sahte sayılamaz.

Fakat beden eksikliği önemsiz değildir.

Cenazede omuz vermek, tabutu taşımak, toprağın sesini duymak, başka insanların yüzündeki kederi görmek ve aynı havayı solumak yasin maddî tarafıdır. Sanal ortam bu deneyimlerin bir kısmını temsil edebilir; fakat kokuyu, ağırlığı, dokunuşu ve bedenin faniliğini ekrana tam olarak taşıyamaz.

Avatar toprağa değmez.

Bu nedenle sanal ritüeller fizikî törenlerin rakibi olarak değil, onlara ulaşamadığı durumlarda ek bir yas alanı olarak düşünülmelidir. Teknoloji, ritüelin eksik yerini destekleyebilir; ölümün maddî hakikatini ortadan kaldırmaya kalktığında ise insanı görüntülerden yapılmış bir tabuta kapatır.

Yapay Zekâ Ölûleri Konuşturmaya Başladığında

Dijital yasin en tartışmalı aşaması, ölen kişinin mesajları, ses kayıtları, videoları ve sosyal medya içerikleri kullanılarak onun konuşma biçimini taklit eden yapay zekâ sistemleridir. Bu sistemler “griefbot”, “deadbot”, “postmortem avatar”, “dijital hayalet” veya “yapay âhiret” gibi adlarla anılmaktadır.

Bu teknolojiler ölünün kendisini geri getirmez. Onun hakkında biriktirilmiş verilerden istatistiksel bir temsil üretir. Sistem, ölen kişinin söylemiş olduğu cümleleri tekrar edebilir; söylemesi muhtemel yeni cümleler de kurabilir. Tam da burada hâtıra ile kurgu birbirine karışır.

2026’da yayımlanan, bu tür sistemleri kullanan kişilerle yapılan görüşmelere dayalı bir çalışma, kullanıcıların dijital temsili pasif biçimde kabul etmediklerini; verdikleri bilgiler, yaptıkları düzeltmeler ve beklentileriyle ölünün idealize edilmiş bir sürümünü birlikte inşa ettiklerini göstermektedir. Araştırma ayrıca yapay zekânın ürettiği yeni anlatılarla gerçek hâtıralar arasındaki sınırın zamanla bulanıklaşabileceğine dikkat çekmektedir.

Bu son derece ciddi bir meseledir.

Hâtıra zaten kusurludur. İnsan geçmişi olduğu gibi saklamaz; seçer, değiştirir ve yeniden kurar. Yapay zekâ bu kırılgan yapıya yeni, hiç yaşanmamış konuşmalar eklediğinde, yaslı kişi bir süre sonra babasının gerçekten söylediği sözle makinenin ürettiği cümleyi birbirinden ayıramayabilir.

Makine önce hâtırayı taklit eder; sonra hâtıranın içine yerleşir.

Bir annenin ölen çocuğunun sesiyle “Seni seviyorum” cümlesini duyması derin bir teselli sağlayabilir. Fakat bu cümleyi çocuk söylememiştir. Çocuğun verilerinden eğitilmiş bir sistem, annenin duymak isteyebileceği cevabı üretmiştir.

Bu, bütünüyle değersiz bir teselli midir? Hayır.

Bütünüyle zararsız mıdır? Buna da hayır.

Teselli mi, İnkâr mı?

Ölünün dijital temsili yas sürecinde faydalı olup olmayacağına ilişkin kesin bir hüküm verecek uzun vadeli klinik kanıt henüz bulunmamaktadır. 2026 tarihli bir çalışma, postmortem avatarların kontrollü terapi ortamlarında “boş sandalye” gibi mevcut tekniklere eşlik edebileceğini ve yaratıcı yas çalışmasının parçası olabileceğini ileri sürerken, ampirik araştırmalar olmadan ne faydanın ne de zararın güvenilir biçimde değerlendirilebileceğini özellikle belirtmektedir.

Demek ki mesele teknolojiye körce tapmakla onu şeytanlaştırmak arasında değildir.

Yapay zekâ temsili, insanın söyleyemediği vedayı dile getirmesine yardım edebilir. Yarım kalmış bir konuşmanın sembolik biçimde tamamlanmasını sağlayabilir. Fakat yaslı kişiyi sürekli aynı yapay ilişkiye bağlarsa, ölümün geri döndürülemezliğinin kabulünü erteleyebilir.

Yas, ölüyü unutmayı gerektirmez. Fakat onun hâlâ gerçek zamanlı biçimde konuştuğu yanılsamasına da dayanamaz.

Fotoğrafa bakmakla fotoğrafın size cevap vermesi arasında ontolojik bir eşik vardır. Mektubu yeniden okumak, ölünün geçmişte söylediği sözü dinlemektir. Yapay zekâ ile konuşmak ise ölünün hiç söylemediği yeni sözleri onun ağzından almaktır.

Teknoloji burada arşiv olmaktan çıkar, hayalet yazarlığına başlar.

Ölünün Rızası Kime Aittir?

Bir kişinin ölümünden sonra sesinin, yüzünün ve yazılarının kullanılması için kim izin verebilir? Ailesi mi, şirket mi, mirasçılar mı? Kişinin yaşarken açık rızası yoksa onun dijital benzeri üretilebilir mi?

Yapay âhiret üzerine yapılan güncel araştırmalar, ölüm öncesi rıza, ölümden sonraki mahremiyet, kimlik tutarlılığı, erişim sınırları, veri kullanımı ve aileler arasındaki çatışmaların temel meseleler olduğunu göstermektedir.

Cambridge Üniversitesi araştırmacıları da dijital âhiret endüstrisinin istenmeyen “musallat oluşlar” yaratabileceğini; kullanıcıların açık bilgilendirilmesi, ölünün temsiline ilişkin rızanın gözetilmesi ve sistemin kolayca sonlandırılabilmesi gibi güvenlik tedbirlerine ihtiyaç bulunduğunu savunmuştur.

Çünkü ölünün dijital temsili yalnız yaşlı kişiyi ilgilendirmez. Aynı insanın eşi, çocukları, kardeşleri ve dostları onun farklı hâtıralarını taşır. Bir çocuğun babasıyla konuşmak istemesi, diğer çocuğun babasının yapay sesini duymaya mecbur bırakılması anlamına gelmemelidir.

Herkesin hâtırlama hakkı vardır. Unutma ve uzak durma hakkı da vardır.

Ayrıca şirketin kapanması, hizmet şartlarını değiştirmesi, verileri başka bir kuruluşa satması veya temsilin içine reklâm yerleştirmesi ihtimali vardır. Bir gün ölen annenizin dijital avatarının size belirli bir ürünü tavsiye ettiğini düşünün. Kapitalizm yalnız mezarlıkta çiçek satmakla yetinmemiş; annenizin sesini reklâm panosuna çevirmiştir.

Bu artık yas teknolojisi değil, duygusal mezar soygunudur.

2025 ve 2026’da yayımlanan etik çalışmalar, dijital ölü temsillerinin açık biçimde yapay olduğunun belirtilmesi, verilerin sınırlı amaçlarla kullanılması, ölüm öncesi iradenin gözetilmesi, aile veya miras yönetiminin tanımlanması ve sistemin davranış serbestisinin sınırlandırılması gerektiğini savunmaktadır.

Ölümsüzlük Değil, Veri Yankısı

Yapay zekâ şirketleri gelecekte insan kişiliğinin dijital olarak sürdürülebileceğini ileri sürebilir. Fakat bir insan mesajlarının toplamı değildir. Yazmadığı düşünceleri, sustuğu korkuları, beden dili, kokusu, tereddüdü, ahlâkî dönüşümleri, çelişkileri ve öngörülemezliği vardır.

Veri, insanın izi olabilir. Kendisi değildir.

Bir insanın bütün mesajlarını, videolarını ve ses kayıtlarını toplasanız bile onun bilincini, vicdanını ve özgürlüğünü yeniden kurmuş olmazsınız. Yalnız geçmiş davranışlarından üretilmiş ikna edici bir model elde edersiniz.

Model şaşırtıcı derecede benzer olabilir. Yine de benzerlik varlık değildir.

Dijital ölü, ölümü yenmez; ölümün üzerine hareketli bir maske geçirir. İnsan o maskede sevdiğinin bazı çizgilerini görebilir, teselli bulabilir, hatta uzun zamandır duymadığı bir sesin benzerine sarılabilir. Fakat makineyi ölüyle özdeşleştirdiği anda hâtırayı korumaktan çıkıp simülasyona teslim olur.

Ölünün haysiyeti, onun yeniden konuşturulmasında değil; bazen sessizliğinin korunmasındadır.

Modern insan ölümü yenmek istiyor. Önce hastanelerle erteledi, sonra fotoğraflarla dondurdu, şimdi algoritmalarla konuşturmaya çalışıyor. Fakat ölüm, teknolojik bir bağlantı problemi değildir. Yeniden başlatma tuşuyla çözülemez.

Yasın insanî anlamı tam da geri döndürülemezlikten doğar. Ölen kişi geri gelmediği için sözü kıymetlidir. Birlikte geçirilen zaman tekrarlanamadığı için hâtıra ağırdır. Her an yeniden üretilebilseydi, vedanın ve sadakatin anlamı da değişirdi.

İnsan ölüleri unutmak zorunda değildir. Onları taklit eden makinelerle sonsuza kadar konuşmak zorunda da değildir.

Geleceğin yas ahlâkı, teknolojiyi reddetmek yerine ona sınır çizmeyi öğrenmelidir. Dijital arşivler korunsun, sesler dirlensin, fotoğraflar paylaşılsın, uzaktaki insanlar sanal törenlerde buluşsun. Fakat ölünün kişiliği ailesinin, şirketlerin ve algoritmaların sınırsız mülkü hâline getirilmesin.

Teknoloji hâtıraya hizmet etsin; hâtıranın yerine geçmesin.

Çünkü insanın ardından kalan en değerli şey, ona benzeyen bir makine değildir. Onunla birlikte yaşanmış ve artık tekrarlanamayacak olan müşterek hayattır.

Yasın geleceği, ölüyü dijital biçimde diriltmekte değil; onun geri dönmeyeceğini bilerek hâtırasına sadakat gösterebilmekte yatıyor.

Ölü cevap vermemelidir belki de.

Bazen insanı olgunlaştıran şey, artık cevap gelmeyeceğini bilerek konuşmaya devam etmektir.

32

Filozof Kirpi: "Yapay zekâ ölünün sesini taklit edebilir; fakat o sesin içinden geçmiş hayatı, vicdanı ve susuşu diriltemez."

BİBLİYOGRAFYA

FELSEFE, ONTOLOJİ VE ÖLÜM

1. Aurelius Augustinus, *Confessiones* (İtirafı).
2. Jacques Derrida, *The Work of Mourning* (Yas İşi).
3. Jacques Derrida, *Adieu à Emmanuel Levinas* (Emmanuel Levinas'a Elveda).
4. Epiktetos, *Enkheiridion* (El Kitabı).
5. Epikuros, *Letters and Principal Doctrines* (Mektuplar ve Temel Öğretiler).
6. Martin Heidegger, *Sein und Zeit* (Varlık ve Zaman).
7. Emmanuel Levinas, *La Mort et le Temps* (Ölüm ve Zaman).
8. Emmanuel Levinas, *Dieu, la Mort et le Temps* (Tanrı, Ölüm ve Zaman).
9. Emmanuel Levinas, *Totalité et Infini* (Bütünlük ve Sonsuz).
10. Zhuangzi, *Zhuangzi* (Zhuangzi Metinleri).

PSİKOLOJİ, PSİKANALİZ VE YAS KURAMLARI

33

11. John Bowlby, *Attachment and Loss, Volume III: Loss—Sadness and Depression* (Bağlanma ve Kayıp, III: Kayıp, Üzüntü ve Depresyon).
12. Sigmund Freud, *Trauer und Melancholie* (Yas ve Melankoli).
13. Dennis Klass, Phyllis R. Silverman ve Steven L. Nickman, *Continuing Bonds: New Understandings of Grief* (Süren Bağlar: Yasa Dair Yeni Anlayışlar).
14. Melanie Klein, *Love, Guilt and Reparation* (Sevgi, Suçluluk ve Onarım).
15. Melanie Klein, *Mourning and Its Relation to Manic-Depressive States* (Yas ve Manik-Depresif Durumlarla İlişkisi).
16. Elisabeth Kübler-Ross, *On Death and Dying* (Ölüm ve Ölmek Üzerine).
17. Elisabeth Kübler-Ross ve David Kessler, *On Grief and Grieving* (Yas ve Yas Tutmak Üzerine).
18. Kenneth J. Doka, *Disenfranchised Grief: Recognizing Hidden Sorrow* (Tanınmayan Yas: Gizli Kederi Tanımak).
19. Margaret Stroebe ve Henk Schut, *The Dual Process Model of Coping with Bereavement* (Yasla Baş Etmenin İkili Süreç Modeli).

ANTROPOLOJİ, RİTÜEL VE TOPLUMSAL ÖLÜM

20. Mary Douglas, *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo* (Saflık ve Tehlike: Kirlilik ve Tabu Kavramlarının Bir Çözümlemesi).
21. Émile Durkheim, *Les Formes élémentaires de la vie religieuse* (Dinî Hayatın İlkel Biçimleri).

22. Robert Hertz, *Death and the Right Hand* (Ölüm ve Sağ El).
23. Victor Turner, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* (Ritüel Süreci: Yapı ve Karşı-Yapı).
24. Arnold van Gennep, *Les Rites de passage* (Geçiş Ritleri: Tabular, Batıl İnançlar, Büyüler, Âyinler ve Törenler).

ÖLÜMÜN VE YASIN SOSYOLOJİSİ

25. Philippe Ariès, *Essais sur l'histoire de la mort en Occident du Moyen Âge à nos jours* (Batılının Ölüm Karşısındaki Tavrıları).
26. Philippe Ariès, *L'Homme devant la mort* (Batı'da Ölümün Tarihi).
27. Pierre Bourdieu, *La Distinction: Critique sociale du jugement* (Ayrım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi).
28. Norbert Elias, *Über die Einsamkeit der Sterbenden in unseren Tagen* (Ölmekte Olanların Yalnızlığı Üzerine).
29. Geoffrey Gorer, *Death, Grief and Mourning in Contemporary Britain* (Çağdaş Britanya'da Ölüm, Keder ve Yas).

İSLÂM, TASAVVUF VE KERBELÂ HÂFİZASI

30. Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *Kitâbü Zikrî'l-Mevt ve mâ Ba'dehû* (Ölümü ve Ölümünden Sonrasını Hatırlama Kitabı).
31. Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* (Dinî İlimlerin İhyâsı).
32. Muhyiddin İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* (Fütûhât-ı Mekkiyye).
33. Muhyiddin İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem* (Füsûsu'l-Hikem: Hikmetlerin Özleri).
34. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî-i Ma'nevî* (Mesnevî).
35. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Dîvân-ı Şems-i Tebrîzî* (Dîvân-ı Kebîr).
36. Muhammed bin İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh* (Sahîh-i Buhârî).
37. Kur'ân-ı Kerîm, özellikle Yûsuf Sûresi.

ÇİN, HİNT VE BUDİST GELENEKLERİ

38. Konfüçyüs, *Lúnyǔ* (Konuşmalar).
39. Xunzi, *Xunzi* (Xunzi: Üstat Xun'un Öğretileri).
40. Mozi, *Mozi* (Mozi: Evrensel Sevgi ve Toplumsal Fayda Öğretileri).
41. Anonim, *Dhammapada* (Buddha'nın Sözleri / Hakikat Yolu).
42. Anonim, *Therīgāthā* (Bilge Rahibelerin Şiirleri).
43. Anonim, *Bardo Thödol* (Tibet'in Ölüler Kitabı).
44. Anonim, *Bhagavad Gītā* (Bhagavad Gita: Tanrı'nın Ezgisi).

YASIN AHLÂKİ, SİYASETİ VE HÂFIZA

45. Hannah Arendt, *The Human Condition* (İnsanlık Durumu).
46. Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (Totalitarizmin Kaynakları).
47. Judith Butler, *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence* (Kırılgan Hayat: Yasın ve Şiddetin Gücü).
48. Judith Butler, *Frames of War: When Is Life Grievable?* (Savaş Tertipleri: Hangi Hayatların Yası Tutulur?).
49. Achille Mbembe, *Necropolitics* (Nekropolitika).
50. Paul Ricœur, *La Mémoire, l'Histoire, l'Oubli* (Hafıza, Tarih, Unutuş).

DİJİTAL YAS, DİJİTAL HÂFIZA VE YAPAY ÖLÜLER

51. Debra J. Bassett, *The Creation and Inheritance of Digital Afterlives* (Dijital Ölüm Sonrası Yaşamların Oluşumu ve Mirası).
52. Elaine Kasket, *All the Ghosts in the Machine: Illusions of Immortality in the Digital Age* (Makinedeki Bütün Hayaletler: Dijital Çağda Ölümsüzlük Yanılsamaları).
53. Carl Öhman, *The Afterlife of Data: What Happens to Your Information When You Die and Why You Should Care* (Verinin Ölümünden Sonraki Hayatı: Öldüğünüzde Bilgilerinize Ne Olur ve Bu Neden Önemlidir?).
54. Patrick Stokes, *Digital Souls: A Philosophy of Online Death* (Dijital Ruhlar: Çevrim İçi Ölümün Felsefesi).